

A RITKASÁGOK KÖTELEZŐ FILOLÓGIÁJA*

(*A recepcióról*) Asbóth János életművének újrafelfedezését Németh G. Béla kritika-történeti írásai indították el úgy bő évtizeddel ezelőtt, jóllehet már korábban, a magyar szellemi élet olyannyira különböző iskoláiból jött literátorok, mint Németh László és Halász Gábor, majd Rónay György egyaránt fölfigyeltek annak értékeire. Szöveg-újra kiadásra ennél is tovább – talán ez sem véletlen, de mindenesetre szimbolikus –, egészen 1990-ig kellett várni, amikor Asbóth egyetlen regénye, az *Álmok álmodója* száz-tizenkét esztendő múltán nyomtatásban ismét napvilágot látott, amit hamarosan újabb megjelenés követett (1994).

Kétségen fölül áll, hogy a föltámadó érdeklődést és az újabb szövegkiadásokat jórészt a 20. század végi magyar irodalom érdeklődésének iránya, önismereti igénye motiválta. A megkésett recepció során az *Álmok álmodóját* azután a hozzáértők – esztéták, irodalomtörténészek és irodalom szakos egyetemi hallgatók – valósággal kultuszregénnyé avatták, még konferenciát is szenteltek neki. A kánon részévé válni lényegében a szerző és műve jelenidejűségének illúzióját keltette, annál is inkább, hogy született olyan írás, amely szinte kurrens ismertetés- és kritikaszámra ment. A befogadás folyamatát ugyanakkor végigkísérte a mű kései megérintésének, értékei föltámasztásának, a *sokáig mit vesztettünk és nélkülöztünk* érzésének valamiféle fojtott és titkolt pátosza is.

Így fordulhatott elő, hogy miközben a regényen a legkorszerűbb elemző apparátust és a legfinomabb esztétikai műszereket, varázsszereket próbálták ki, egyes túlságosan is eleminek vélt tényekre jóval kevesebb figyelem jutott. Jóllehet a Szilágyi Márton kiváló szöveggyűjtő és jegyzeteivel megjelent 1994-es kiadás tisztázta, hogy a regényben szereplő Redentore-beli Madonna-kép nem Giovanni Bellini alkotása – amint azt a 19. században gondolták –, hanem a kevésbé neves tanítványé, Alvise Vivarinié, mégis több tanulmány, sőt a regényről született színvonalas monográfia is, Bellini munkájaként értelmezte és illesztette bele a regény szövegvilágába.¹

Az irodalmárok lelkesültségéhez társul szegődtek a politikafilozófusok és politikatörténészek, akik a történetiség elvét elejtve valamiféle koherencia-mítosz jegyében teremtettek egységet Asbóth különböző korszakokban megjelent politikai tárgyú értekezései

* ASBÓTH János *Válogatott művei*, kiad. KICZENKO Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2002 (Kötelező Ritkaságok, 3).

¹ SZAJBÉLY Mihály, *Az Álmok álmodója és Schopenhauer*, Világosság, 1995/8–9, 129–131; POZSVAI György, *Visszanéző tükörben: Az Álmok álmodója ezredvégi olvasata*, Bp., Argumentum, 1998, 102, 114.

között, holott időközben álláspontja és nézetei kisebb-nagyobb változáson, módosuláson mentek keresztül. Általánosságban liberálkonzervatívot faragtak belőle, nem véve tudomást a politikai gondolkodó életművének tisztán szabadelvű, majd liberálkonzervatív, sőt ultrakonzervatív, végül keresztényszociális szakaszairól.² Ehelyett arra összpontosítottak, hogy az ismét nekiveselkedő liberális-konzervatív publicisztika magyar ősatyját fedezzék föl benne. Itt is megesett, hogy az elemző buzgalom filológiai bakot lőtt, egy 1887-es röpirat (*Conservatív magyar politika*) szerzőségét tulajdonította minden alapot nélkülözően Asbóthnak az egyik tanulmányíró.³

Közelebről és az egészet szemlélve az életmű egyenetlenségei jól látszanak, ahogy erre Németh G. Béla mindannyiszor figyelmeztetett. A történeti nézőpont óvatosságot és mértéktartást tanácsol, így nem csoda, ha a történészek Asbóth-értékelésében jóval több a kétség és kritika. Ezeknek a megítélésbeli különbségeknek tehát az oka az említett tudományzakok módszertanában, habitusában, szakmai kultúrájában keresendő, vagy éppenséggel magában az életműben rejlik a válasz. Bizonyítás nélkül megkockáztatom az állítást, hogy Asbóth irodalmi, főként pedig irodalomkritikusi munkássága szemléletében s talán színvonalában is egységesebb, egyenletesebb, mint politikai életműve.

Kiczenko Judit válogatása a *Kötelező Ritkaságok* 3. kötetében Asbóth pályakörének csaknem mindegyik szeletét érinti, így akár reprezentatívnak is mondható. Az *Álmok álmódóját* a két friss újrakiadás dacára sem hagyta ki, amit – védhetően, mi több meggyőzően – gyakorlati, használhatósági megfontolásokkal, meg a szövegközlés eredetiségének szempontjával magyarázott. Tiszteletreméltóan következetes az a szerkesztési elv is, hogy kizárólag egész szöveg került be a kötetbe. Ennek tükrében azonban nem a legszerencsésebb ellenpélda a *Politikai áramlataink az utolsó két évtizedben*, mivelhogy ez önálló tanulmány. A művek közlésének sorrendje, egymásutánisága nagyjából megegyezik a „szövegek megírásának kronológiájával”, amit az utószó vezérfonalként ad meg. Egyedül a Kemény Zsigmond emlékének szentelt írás helyét illetően lehet kifogást említeni. Miért éppen 1881-es írások társaságában szerepel, ha az 1876-ban megjelent *Irodalmi és politikai arcképek* egyik darabjaként, már módosult szöveggel pedig legközelebb az 1892-es *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez* című kötetben tűnik fel?

Az utószóban a szerkesztő jó négy oldalt szánt az Asbóth-recepció bemutatására, élesen elválasztva a korabeli, összességében elutasító fogadtatást az utóélet, különösen a mögöttünk hagyott közel két évtized sikerétől. A posztumusz diadalra vonatkozó megjegyzés helytálló, de megfelel-e maradéktalanul a tényeknek a „jobbára kedvezőtlen” kortársi megítélés vélelme? Kiczenko szerint az elveiért mindig harcra kész Asbóthot nem kis részben a „jelentős véleményformáló erővel bíró, sokszor viszont a »kleinmeister« szintjét éppen csak elérő nemzedéktársai »lehetetlenítették« el”, s bizonyosságul Rákosi Jenő 1926-os emlékiratának a Kávéforrás körét s benne Asbóth alakját – őt jó

² LÁNCZI András, *Eszmék kora: Asbóth János és a modernség* = Uő., *A politika reneszánsza: Válogatott írások 1990–2000*, Bp., Pallas Stúdió–Attraktor Kft., 2001, 36–48; LACKÓ Miklós, *A magyar konzervatívok legképzettebb publicistája*, Századvég, 2000, tél, 21–34.

³ ILLÉNYI Domonkos, *Konzervatív politika Magyarországon a dualizmus éveiben: Asbóth János konzervativizmusa*, Világosság, 1991/3, 236.

adag fenntartással – megidéző bekezdéséhez fordult segítségül (270). Ebből levont következtetése több szempontból is kissé sommásnak tűnik, ezért indokolt lehet egy ellenbizonyítás!

A vele egyidős Arany László a *Három nemzedékről* azt találta írni, hogy a „fényes máz alatt nincs belső erő”, mert a szerző „törve-zúzva bele szorít mindent a hasonlóság keretébe”.⁴ A *Magyar conservativ politikát* még ennél is jobban elmarasztalta: „Asbóth úr nem szokta mérlegelni nézeteit. Ötletei vannak, benyomások után indul, de meggyőződése nagyon változékony. Mindig arra esküszik, ami utoljára hat erőbben a lelkére.”⁵ Következetlenséget, az újdonsült konzervatív doktriner modorosságát, sőt kendőzetlen gúnnyal plágiumot vetett Asbóth szemére Mikszáth egy 1877-es fény- és árnyképben.⁶ Még ha Arany László igen, Mikszáth végképp nem minősíthető kleinmeisternek. A negatív hírnév kovácsolásában eleinte kétségkívül élen jártak nemzedéktársai, de korántsem a kismesterek, hiszen éppenséggel Rákosi és az általa szerkesztett Reform az 1870-es évek derekáig – ez nagyjából egybeesik a Kávéforrás megszűnésével – még fórumot is biztosított Asbóth megszólalásához. A nemzedéki szolidaritás, az ízlés- és elvbarátság megszűnése közöttük könnyen lehet, hogy *A fiatal irodalomból* című Asbóth-esszének a Kávéforrás „legtehetségesebb két tagját”, Rákosit és Dóczi Lajost keményen megkritizáló, sőt egy zárójel erejéig – idegen származásukra utalva – még meg is sértő bekezdéseivel kezdődött.

Tovább nehezíti a recepció összefüggéseinek kibogozását, hogy teljesen egybemosódik Asbóth János írói, valamint politikusi szerepe, tevékenysége. Erről részint ő maga tehet, ugyanis mindvégig meg volt győződve arról, hogy „csak két ember van, aki igazán él”, akinek megadatik az „emberi élet totalitásának átélése”, a költő (író) és az államférfi (politikus).⁷ Fölismerésének mintegy engedelmességgel kormányozta saját sorsát e két hivatás erőterébe. A két vonzás közül összességében a politikai bizonyult erősebbnek, amikor pedig bekövetkezett a vele való kényszerű és végleges szakítás, már nem annyira az irodalmi és politikai esszé, mint inkább a tudomány világában keresett menedéket, remélt felülemelkedést. A róla kialakult összképet viszont nagy mértékben meghatározta az a tény, hogy politikai szerepvállalásait és pályája során tett viharos fordulatait a közélet befolyásos köreiből nemegyszer fogadták fejcsóváló, csúfolódó értetlenséggel, akár időleges társasági kirekesztéssel. Végül politikai ellehetetlenülése 1900-ban különösen visszahatott egész pályájának kortársi megítélésére. Ennek fényében tetszik a legújabb, már-már apologikus befogadás amolyan kárpoztásnak, kései rehabilitációnak.

Mi vezette az Asbóthot bíráló kortársak tollát? Van-e közös magva kritikai észrevételeiknek?

Akadtak nem kevesen, akik kétségbe vonták tehetségét, eredetiségét, és újra meg újra felütötte fejét, néha bizony nem alaptalanul, a plágium vádja. Az egyik harmadik vonal-

⁴ ARANY László bírálata a *Három nemzedékről*: Budapesti Szemle, 1874, 4. köt., 221–223.

⁵ ARANY László bírálata a *Magyar conservativ politikáról*: Budapesti Szemle, 1875, 7. köt., 211.

⁶ MIKSZÁTH Kálmán *Összes művei*, 54, *Cikkek és karcolatok*, IV, Bp., Akadémiai, 1968, 116–119.

⁷ ASBÓTH János, *Álmok álmodója*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 75, 77–78; ASBÓTH János, *Disraeli = Uő.*, *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, Bp., Athenaeum, 1892, 542.

béli, vele együtt újságíróskodó literátor többek véleményének adott hangot, amikor úgy jellemezte, mint inspiráció nélküli, „nagyrotörő” egyéniséget, kinek az irodalom csak pusztán eszköz túltengő politikai ambícióinak kielégítéséhez.⁸ A történetíró, Thallóczy Lajos Asbóth halálakor keletkezett naplóbejegyzése az egész életmű feledhetőségét, másodrendűségét summázza.⁹ Nem sokra tartotta Asbóth tudományos munkáit, politikai teljesítményéből pedig az eredményeket, sikereket hiányolhatta. Jobb véleményt táplált róla emlékiratában a publicista és szerkesztő Halász Imre, aki annyi év távolából a „tehetséges, de kissé különc modorú újságíró” látta benne.¹⁰ Andrassy Gyula kiváló monográfusa, Wertheimer Ede már némi távlat birtokában – hisz ő már egy másik nemzedékhez tartozott – „okos, de magahitt ember”-nek ábrázolta.¹¹

Abban szinte kivétel nélkül valamennyien egyetértettek, hogy egész személyiségét, minden szavát és tettét a felfokozott becsvágygal magyarázták. A motívumot akár Asbóth maga is a tollukra adhatta, mivel az Almássy–Nedeczky-féle összeesküvésben való részvételéről szóló visszaemlékezése akkori cselekedeteinek egyik mozgatórugóját a „hírszomj”-ban jelölte meg, amely gyermekkorától uralkodott érzelmei fölött. Ugyanezt, szó szerinti egyezésekkel, megerősíti az *Álmok álmodója* stilizált önéletrajzában is.¹² A nagyra törő vágyak hiperkritikus hajlammal és purifikátori szenvedéllyel párosultak. Főszerepre tört a politikai gondolkodás területén is. 1874-ben röpiratával, a *Magyar conservatív politikával* valóságos eszmeharcot provokált, hogy a honi közéletet kimozdítsa arról holtpontról, ahová a közjogi szemlélet kormányozta. Vállalta ezért az élesztőül szánt mű nyilvánvaló következetlenségeit, belső ellentmondásait. A célja ugyanis az volt, hogy induljon el végre egy hazai sztereotípiákon áttörő, a megmerevedett politikai pólusokat átrendező és tisztázó vita. Eljárását különben példaképének, Eötvös Józsefnek a módszerével igyekezett igazolni.¹³ Nem csoda, ha ilyen tulajdonságjegyekkel és ambíciókkal nem volt túlzottan népszerű, hiszen sokaknak az érzékenységet sérthette. Valószínűleg erre utal Thallóczy, amikor naplójában Asbóth 1887-es képviselőházi szűzbeszédét a következőképpen kommentálta: „Asbóth beszélt a házban, mégpedig tapintatlanságokat [...] Carrierjét gyöngén kezdte.”¹⁴ Tapintatlanságnak minősült, hogy nagyobb „kulturális haladást” sürgetve kárhoztatta a vidéki nagyvárosok parlagias szellemét, amely – villant a gúnyos célzás – a „szabad művészetek” közül legföljebb a magyar nótát pártfogolja. Akkori pártjának feje, Tisza Kálmán miniszterelnök és az általa előnyben részesített politikai mentalitás előtt sem hajbókolt: „nevelésnek az a hibája, hogy nem tudok kártyázni, ami nagy baj; mert Magyarországon tarokk nélkül nem lehet poli-

⁸ ERDÉLYI Gyula, *Írók a képviselőházban*, Magyar Szemle, 1893/30, 351–352.

⁹ THALLÓCZY Lajos, *Naplóbejegyzetek 1900. okt. 1–1911. dec. 31.* OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1677, VIII. csomó, 1. füzet, 145–146.

¹⁰ HALÁSZ Imre, *Egy letűnt nemzedék*, Bp., Nyugat, 1911, 494.

¹¹ WERTHEIMER Ede, *Gróf Andrassy Gyula élete és kora*, II, Bp., MTA, 1913, 185–186.

¹² 1849–1866: *Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez: Asbóth család irataiból*, Pest, Ráth Mór, 1871, 175. ASBÓTH, *Álmok álmodója*, id. kiad., 56. Az egyezésre Kiczenko Judit utószava is rámutat (278).

¹³ ASBÓTH János, *Eötvös = Uő.*, *Jellenrajzok*, id. kiad., 144.

¹⁴ THALLÓCZY Lajos, *Naplóbejegyzések, I, 1887–1900.* OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459, 83.

tikai carriert csinálni.”¹⁵ Ettől kezdve persze párttársai közül a mamelukok az éles szemű és nyelvű kritikust csak akkor hallgatták szívesen, ha a politikai ellenfeleket vette célba.

A korabeli viszonylagos népszerűtlenség és számos elmarasztaló verdikt azt jelenti-e, hogy csak elvétve részesült volna komolyabb elismerésben? Ennek ellentmond, hogy a tehetséges fiatalembernek kijáró dicsérettel és biztatással fogadták korai útirajzait, politikai röpirataira odafigyeltek. A *Magyar conservatív politika* – jóllehet sokan támadták – országos hírhez juttatta, és az 1875-ös esztendő nagy politikai vitáiban viszonyítási pont lett. Egy év leforgása alatt a könyv három kiadása fogyott el. A kormányzati korrupció leleplezéseként elhíresült Zichy-ügy, bár tragikus véget ért, rettegetté tette a nevét, s 1880 nyarán, a belga függetlenség ünnepén a Pesti Napló küldöttként ő beszélt a magyar újságírók nevében az európai sajtó számára adott pompás fogadáson.¹⁶ Megenyhült irányában Mikszáth, aki azután több tanulmányáról megbecsüléssel szólt, s még közelebbi ismeretséget, asztaltársi barátságot is kötöttek.¹⁷ A már híres festő Munkácsyval ugyancsak ekkoriban került szorosabb kapcsolatba,¹⁸ akiről egyébként több tanulmányt írt. 1881-től hat, összességében sikeres esztendőt töltött a közös külügyminisztérium sajtóosztályán. Diplomáciai munkásságát idegen államok is magas kitüntetésekkel ismerték el. Mentora, a közös pénzügyminiszter Kállay Béni jobbkezeként beutazta Bosznia-Hercegovinát, amiről 1887-ben megjelent két vaskos kötetben számolt be. A kedvező visszhang nyomán munkáját németre, ezt követően angolra is lefordították, és ma is szerepel az idegen nyelvű Bosznia-bibliográfiákban. Nagyrészt ezen opusa értékének és hírének köszönhetően nyerte el 1895-ben az Akadémia levelező tagságát. Székkfoglaló beszédéről a jeles állam- és jogtudós Concha Győző szólt méltató szavakkal hivatalos bírálatában.¹⁹

Amire vágyott, azt bizonyára nem kapta, nem is kaphatta meg, mert eötvösi mércével mérte önmagát. Mint regényének hőse, Darvady Zoltán, maga is egy elérhetetlenre vágyakozó, tantalusi lélek volt.²⁰ A teljes életről alkotott – főntebb már idézett – koncepciójának sugallatára szegődött az egyidejűleg író és államférfi Eötvös nyomába, s még versenyre is kelt vele a sokműfajúságban, de nem csak lehetőségei maradtak el az Eötvösétől, tehetsége sem érte el tanítómesterét, talán egyedül a publicisztikában múlta fölül. A kor, amelyben élt, az egységes világkép széttöredezését és a részletek uralmát hozta, egészet így ő sem alkotott. Jelentősége a problémaérzékenységben és a fölvetés bátorságában, egyszerűen a kérdésés tehetségében áll. Németh László kiváló intuícióval helyezi őt a Nyugat elődeinek sorába.

¹⁵ ASBÓTH János *Társadalom-politikai beszédei*, Bp., 1898, 41–42.

¹⁶ Fővárosi Lapok, 1880. július 20. (824), július 21. (828); Magyarország, 1880. július 22., 3; Pesti Napló, 1880. július 15., reggeli szám, 2.

¹⁷ MIKSZÁTH Kálmán *Összes művei*, 61, *Cikkek és karcolatok*, XI, Bp., Akadémiai, 1970, 20–22; Uő., *Cikkek és karcolatok*, VII, Bp., Akadémiai, 1968, 148–149.

¹⁸ Újsághír arról, hogy Munkácsy Mihály február 15-én Bécsben Asbóth kíséretében meglátogatta a Kunstvereinban kiállított képét, az *Ecce homót*: Ellenőr, 1882. február 16., melléklet, 2.

¹⁹ MTA Kézirattár, RAL 88/1895.

²⁰ EISEMANN György, *Végidő és katarzis*, Bp., Orpheusz, 1991, 138–141.

(Az életrajzról) Mielőtt sorra venném az utószóba foglalt Asbóth-biográfia egyes vitatható ténymegállapításait, szeretném tisztázni, hogy milyen mértékben lehet az *Álmok álmódóját* fölhasználni az életrajz rekonstruálásához. Ezzel rokon Kiczenko kérdése is: életrajzi jellegű-e a regény, vagy teljesen irodalmi fikció? Biográfiai egyértelműségről, megfellebbezhetetlenségről csak két esetben beszélhetünk. Az egyik, amikor az életrajz egyes, más forrásból gondosan adatolt elemei és a regénybeli élettörténet párhuzamos része megfelleltethetőek egymásnak („külső” egyezés). Ennél is meggyőzőbb, ha valamely másik Asbóth-írás erősíti meg – esetleg szövegszerű egyezés révén – a szóban forgó adatot („belső” egyezés). Ebből az következik, hogy kizárólag a regényből nem meríthetünk életrajzi tényeket. Akkor mégis mire jó biográfiai szempontból tanulmányoznunk a regényt? Nem lebecsülendő, hogy az életrajz szórványosan ugyan, de számos indíték, szándék, társadalmi, családi és egyéni motívum egyikéről-másikáról lebentheti föl a fátylat.

A családtörténet fő szálai a kevés kiadott és kiadatlan forrás alapján többé-kevésbé fölfejtethők. Arra pedig, hogy miként lesz egy lutheránus lelkészek sorát magáénak valló család valamely ága katolikus, talán elegendő válasz a vegyes házasságok ténye, különös tekintettel az 1790-ben szentesített XXVI. törvénycikk 15. pontjára, amely kimondta, a vegyes házasságból „származott és származandó gyermekek, ha [az] atya katolikus, az ő vallását kövessék, ha pedig az anya katolikus, akkor csak a fiúgyermekek követhessék atyjuk vallását.”²¹ Asbóth János szülei elsőfokú unokatestvérek voltak, Asbóth Lajos édesapja evangélikus, míg Asbóth Flóra édesanyja katolikus vallását követte, hiszen apai ági nagyapjuk a Tübingent járt, majd idehaza Nemescsón, Kőszegen és Sopronban szolgáló evangélikus lelkész, Asbóth Gottfried János.²² A vegyes házasságot kötő rokonok megszületendő gyermekeiket azután katolikusnak keresztelték, amire a törvény lehetőséget nyújtott, s ami végtére is a szűkebb és tágabb lugosi, temeskői környezet alapján – a velük rokoni kapcsolatba kerülő más családok, így többek között a Jakabffyak katolikusok, valamint élő gyülekezetek híján az evangélikus vallás gyakorlása minden bizonyosan nehézségekbe ütközött – érthető választás volt. Különben Asbóth János 1865–66-ban keletkezett svájci és németországi útirajzaiban félreérthetetlenül katolikusnak vallja magát.²³

Arról igazán nem az utószóíró tehet, hogy amikor egy bekezdésnyire fölillantja az apa, Asbóth Lajos sorsának lényegesebb fordulót, a tényközlésbe számos hiba csúszik, ugyanis a rendelkezésre álló irodalom idevonatkozó megállapításai nemegyszer pontatlanok. Asbóth Lajos a peredi csatában ha nem is „tüntette ki magát”, a helyét megállta, Görgey ennek ellenére elhamarkodottan a hadtest éléről leváltotta.²⁴ 1849 és 1856 között várfogságot szenvedett, majd 1861-ben ismét letartóztatták, s néhány hónap után Josefstadtból – nem pedig Theresienstadtból, ahogy számos kézikönyv állítja – szaba-

²¹ *Magyar Törvénytár 1740–1835*, Bp., Franklin, 1901, 179.

²² KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, I. Bp., Grill Károly, 1911, 164–165.

²³ ASBÓTH János, *Egy bolyongó tárcájából*, Pest, szerző sajátja, 1866, I, 96; II, 121.

²⁴ *A szabadságharc katonai története: Pákozdtól Világosig 1848–1849*, szerk. BONA Gábor, Bp., Zrínyi, 1998, 209.

dult.²⁵ 1864-ben, már az osztrák államrendőrség besúgójaként, ő adta föl az Almássy–Nedeczky-féle összeesküvés vezetőit, s bár a látszat megőrzése végett néhány hónapig fogva tartották, Pest-Buda-szerte elterjedt, hogy a többiek vesztét Asbóth Lajos vallomása okozta.²⁶ A gyanú, amely ellen Asbóth Lajos egy, a kiegyezés esztendejében Vahot Imre által szerkesztett 1848–49-re emlékező kiadvány lapjain védekezett,²⁷ makacsul tartotta magát. A dualizmus korának jeles történésze, Marczali Henrik a *Pallas lexikon* Asbóth Lajos-szócikkének végén jónak látta zárójelben megemlíteni, hogy az Asbóth János által összeállított 1871-es, családi iratok felhasználásával készült kötet – *Adalékok a kényuralomellenes mozgalmak történetéhez* – éppen az árulás vádját igyekezett megcáfolni. Nem vitás tehát, az *Álmok álmodója* születése idején Asbóth Jánosnak föltétlenül szembesülnie kellett az árulás komplexumával, s talán ez a fő oka, hogy e történet a regény stilizált önéletrajzában még mögöttesen, utalásszerűen sem sejlik föl. Mellesleg Asbóth Lajost is inkább azzal gyanúsították, hogy vallomásában mindent föltárt a hatóságok előtt, fizetett besúgói mivoltáról sejtelmük sem volt, ezt az 1880-ban Hentaller Lajos tollából napvilágot látott több részes történeti nyomozás sem állította.²⁸

A közvetlen családtörténet más pontjain is akad tisztázatlanság. Érthetően fejtörést okoz, hogy Asbóth János fiatalabbik húga születési éveként 1854-et, azaz még Asbóth Lajos várfogságának idejét adja meg Kempelen Béla egyébként megbízható genealógiája. Ez az ellentmondás Teleki Sándor emlékiratainak ismeretében azonban föloldható. A „vad gróf” az aradi várfogság éveiről szóló fejezetben akként számol be Asbóth Lajos családjának látogatásáról, hogy annak rendszeres és csak félig-meddig ellenőrzött voltára enged következtetni.²⁹ Könnyen lehet, hogy a rabtartók szigora s ennek nyomán a várbörtön körülményei Ferenc József 1852-es látogatásának köszönhetően némileg enyhültek.³⁰

Valószínűleg hasonló pontossággal közli Kempelen Asbóth János öccsének születési és elhalálozási adatait. Az utóbbi Asbóth Lajos 1861-es lefogása alatt következhetett be, és nincs kizárva, hogy ez a tragédia is hozzájárult a hozzátartozóiról mindenáron gondoskodni akaró családfő későbbi árulásához. Az öcs létezésének nincs semmi nyoma a regény önéletrajzi fejezetében. Az utószó szerzőjének az Asbóth Kristófra vonatkozó, Kempelen-féle adatokkal kapcsolatos kétségeit egy félreértés okozta. Egy az OSZK Kézirattárában Asbóth János neve alatt nyilvántartott, 1866 végén Lugoson kelt levélre hivatkozik, melynek írója a számunkra ismeretlen címzettet arra kéri, hogy adja át üdvözlését Rónay Jácintnak, s mutassa meg neki az Asbóth öccsétől származó mellékelt levél reá vonatkozó részét. Ez már önmagában is óvatosságra int. Asbóth János nyugat-európai utazásai során persze megismerhette Rónay Jácintot, de hogyan került az öccse kapcsolatba az emigráció neves alakjával? Ha kézbe vesszük az ismeretlennek szóló levelet, azonnal eloszlik a homály, hiszen a tényleges szöveg így kezdődik: „Sándor

²⁵ Asbóth Lajos a Magyarország szerkesztőségéhez, 1861. május 27. OSZK Kézirattár, Levelestár.

²⁶ BUSBACH Péter, *Egy viharos emberöltő: Korrajz*, Bp., Kilián Frigyes, 1899, 321.

²⁷ *Honvédek könyve*: Új folyam, kiadja és szerkeszti Vahot Imre, II. füzet, Pest, 1867, 109.

²⁸ HENTALLER Lajos, *Adatok az „ugynevezett” Almássy Pál-féle összeesküvéshez*, Függelenség, 1880. június 29.

²⁹ TELEKI Sándor *Emlékezései*, Bp., Szépirodalmi, 1958, 224–225.

³⁰ *Az aradi vár története*, Bp., Zrínyi, 1998, 170.

öcsémtől két levelet vettem e napokban...” A nevezett személy nem lehet más, mint Asbóth Lajos öccse, az Egyesült Államok argentinai követi tisztét éppen azokban a hetekben elfoglaló 49-es emigráns, az amerikai polgárháború hőse. A levél további olvasása ezt csak egyértelműbbé és világosabbá teszi, s nem szenved kétséget, hogy e sorokat csakis Asbóth Lajos vethette papírra.³¹

Az Asbóth-családtörténet egyes, jól ismert közhelyei is föltűnnek az utószóban. Asbóth Sándorról nem egy hazai tanulmány és lexikon-szócikkek sora úgy tudja, hogy New York város főmérnökeként ő tervezte a Central Parkot az 1850-es években. Várdy Béla, az Amerikában élő történész kiderítette, hogy ez nem több jellegzetesen kismemzeti és nemesi „legendatöredéknél”.³²

Egy további félreértés viszont könnyebben elkerülhető lett volna. Kiczenko azt írja Asbóth János iskolaéveiről, hogy a „korabeli szokás szerint, »német szóra« Pozsonyba adták.” Majd sietve módosítja: „Elképzelhető, hogy az Asbóthok »soproni-ágának« valamelyik tagjához került Pozsonyba, hiszen a »német szó« a Lugoshoz oly közeli szászvárosokban is megtanulható lett volna.” (277–278.) S még jobban – tegyük hozzá – Lugoson, mivel a városka lakóinak ha háromnegyede román volt is, a második legszámosabb nemzetiség ekkor a német. A Temes két partján elterülő település egyik felét Oláh-, a másikat Német-Lugosnak nevezték, mert a török hódoltság végén jószerivel néptelen települést e két etnikumhoz tartozó jövevények népesítették be.³³ Egyébiránt pedig a dél-erdélyi szász városok nem is olyan közeliek, s ha valamilyen rejtélyes okból a „német szóra” éppen a germanizáció idején nem felelt volna meg a Temescher Banathoz tartozó Lugos, akkor is kézenfekvőbb lett volna az egyértelműen német többségű Temesvár mellett dönteni. Nem beszélve arról, hogy a német nyelv és kultúra ismerete az Asbóthoknál már csak egyes női ági felmenők és rokonok révén a családi örökség részét képezte.

Pozsony mellett nemcsak az ottani, esetlegesen meglévő rokonok kapcsolatok szóltak, hanem egy ennél fontosabb szempontot mérlegeltek: 1850-től itt működött a pestin, budain és kassain kívül az a város által alapított főreáliskola, ahonnan azután közvetlenül műegyetemre lehetett beiratkozni.³⁴ Asbóth János erre a választásra majd úgy emlékezett, hogy Pozsonyba azért küldték, „mivel ott volt a legjobb reáliskola”, őt pedig technikusként akarták nevelni, hogy „idegen földön is” megélhessen.³⁵ Ezzel teljesen egybecseng az *Álmok álmódójának* egy mondatszelete: „óvatosnak látszott, hogy minden fiatalember sajátítsa el oly tudományokat, melyekkel függetlenül helytől, viszonyoktól, körülményektől, a földnek bármely pontján bármikor megkeresheti kenyerét.” (69.) A két részlet között van azért különbség; az utóbbi a felsőiskolai, egyetemi tanulmányok

³¹ Asbóth János [helyesen: Asbóth Lajos] ismeretlenhez. OSZK Kézirattár, Levelestár.

³² VÁRDY Béla, *Magyarok az Újvilágban: Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*, Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000, 185–188.

³³ FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára*, III, Pest, 1851, 49.

³⁴ KÖTE Sándor, *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918)*, Bp., Tankönyvkiadó, 1975, 24.

³⁵ Magyar Szalon, 1893. december (903).

megválasztásának dilemmájára vonatkozik. Az időbeni eltérést a motiváció azonossága hidalja át.

Érdeemes egy pillanatra még visszatérni Asbóth János szülőföldjéhez, minthogy az utószó az *Álmok álmodójában* használt regionális nyelvváltozatra utalván, „a Dél-Erdélyben felnőtt, s azt a regény egyik fiktív terévé is megtevő (Daruvár) szerző”-ről értekezik (267). A Temesköz, bár szomszédos Dél-Erdéllyel, önálló táji, néprajzi egység, s egy másik nyelvjárasterület. Daruvár pedig egyáltalán nem fiktív tér, hanem a Temesközben található (ma is), s a dualizmus korában mindvégig az egyik választókerület központja volt.

A fiatal Asbóth János első írásával, egy Vörösmartyról szóló kritikával 1863-ban még a József-ipartanoda (műegyetem) hallgatójaként jelentkezett egy szerény szépirodalmi orgánumban, a Budai Lapok hasábjain. A sajtó munkása 1865-től lett, amikor svájci és németországi tanulmányainak két esztendeje alatt rendszeresen közölte az idegen országokban szerzett élményeket megörökítő tárcáit többnyire a Fővárosi Lapok, kivételesen a Hazánk s a Külföld. 1867 augusztusában már a Pesti Naplóban tűnik föl, szabadelvű hangszerelésben tárcasorozatot tesz közzé *Iskola és egyház Badenben* címmel. Ugyanitt megjelent, állítólag nagy feltűnést keltő Kossuth-ellenes filippikája pedig korántsem olyan szuverén írás, mint az erről szőtt legenda szerzői (Kaas Ivor) híresztelték, hanem része volt a Pesti Naplóban annak az akkor már hónapok óta zajló Kemény–Kossuth pengéváltásnak, amelyet előbb a nagy száműzött, Kasszandra-levele, majd pedig a hasonló szellemiségű, a váci választókhöz intézett nyílt levele indított el.³⁶ Asbóth ürge kezű fegyverhordozóként vett részt a politikai eszmék nehézfégyverzetű lovagjainak az ütközetében.

Mire beletanult a politikai újságírásba, pályája egy időre a közigazgatás felé kanyarodott. Vármegyei szolgálata körül sok a homály, még az önéletrajzi följegyzések segítségével is eléggé ellentmondásosan dokumentálható.³⁷ Ezért nem kizárt, hogy Krassóban, amint az a korszakban országszerte közismert gyakorlat volt, a jó tollú újságírók megnyerésére létesített *sine cura* állások valamelyikét töltötte be.³⁸ 1870 nyarán álláskéréssel fordult a Pénzügyminisztériumhoz, amelynek büroiban két esztendőt hivatalnokoskodott. Innen vette magához a Honvédelmi Minisztériumot vezető, krassói illetőségű Szende Béla, kinek elnöki titkára lett.³⁹ Ebben a nyugalmi időszakban írta meg többek között *A szabadság*, a *Három nemzedék* és a *Magyar conservatív politika* című munkáit. Az utóbbi keltette botránynak – minthogy kíméletlenül megtámadta benne a korábbi kormányfőt, Andrásyt – volt a következménye, hogy állásából fölmentették,⁴⁰ és a

³⁶ A váci választókhöz intézett nyílt levél után Kemény Zsigmond Andrásy biztatására egy egész vezércikk-sorozatot szánt a cáfolatra, lehetőséget adván lapjában ugyanakkor Kossuthnak a válaszra. Ebbe a hosszúra nyúlt polémiába kapcsolódott be Asbóth: Pesti Napló, 1867. szeptember 26.

³⁷ Vármegyei tisztségviseléséről, esküdti, al- és főjegyzői működéséről több helyen is említést tesz. *Asbóth János nationaléja*, Országos Levéltár, Pénzügyminisztérium, K 255, 19. csomó, 51. tétel, 2783. ügyiratszám; Asbóth János levele Thallóczy Lajoshoz. OSZK Kézirattár, Fond 1887. XI. 24.

³⁸ Erre a lehetőségre Ress Imre hívta föl a figyelmemet.

³⁹ OL, Pénzügyminisztérium, K 255, 67. csomó, 1872, 51. tétel, 4107. ügyiratszám.

⁴⁰ Budapesti Közlöny, 1874. december 22.

csendesebb évek után újakezdhetette a politikai újságírást. A magyar közélet nagy szatirikusa, Kecskeméthy Aurél, a Magyar Politika főszerkesztője 1874 utolsó napján azt közölte olvasóival, hogy „Asbóth János úr, a minden kézben forgó *Magyar conservativ politika* genialis szerzője január 1-jétől kezdve lapunknak főmunkatársa leend”. A Magyar Politika 1875 júniusában a Sennyey-féle konzervatívok párttá szerveződésének nyomán egyesült a Közérdekekkel, és a Kállay Béni lapvezérsége alatt így születő Kelet Népe átvette a két előldlap publicistáinak többségét, közöttük Asbóthot is. Kétszeresen nem felel meg tehát a tényeknek, hogy az utószó – egyébként lexikonok alapján – 1872-től számítja Asbóth működését a Kelet Népe-nél.

Ettől kezdve a Kelet Népe, az Ébredés, ezek megszűnése után pedig a Magyarország lapjain népszerűsítette több-kevesebb sikerrel a Sennyey vezette Jobboldali Ellenzék programját. A kicsiny párt azután 1878 tavaszán kiegészülve más csoportokkal Egyesült Ellenzékké alakult. Sennyey ennek soraiba már nem lépett be, az új vezér a csodált szónok, Apponyi Albert lett.⁴¹ A sokágú politikai eredet azonban gyakrabban vitte zátonyra a politikai egységet, így hamarosan bélyeggé vált, és a kajánságra mindig is hajló közizlés elkeresztelte őket *habarékpárt*nak. Asbóth egészen 1881-ig kitartott mellettük, de egyre jobban úgy látta, hogy Magyarországon külön konzervatív pártnak, amikor a kormányzó szabadelvűek részben konzervatív politikát folytatnak, egyelőre nincsen létjogosultsága.⁴² Fordulatát korábbi politikai barátai nem elvi síkon magyarázták, hanem számításnak, jobb esetben állhatatlanságnak vélték. Az utószó ugyan ezen a ponton a már nem létező Sennyey-pártot emlegeti, helyesen ehhez a mozzanathoz kapcsolja azt a Pulszky Polyxénához írott, keltezés nélküli levelet, amely a nagy befolyású Pulszky-szalomból való finom kiutasítás, illetve kivonulás bizonyítéka is egyben.

Kapóra jött hát számára 1881 késő őszen Kállay (szintén a Jobboldali Ellenzék hajdani tagja) hívása a közös Külügyminisztériumba, ahol feladatul a sajtóval való kapcsolattartást, a politikai közvélemény alakítását kapta. Részint ebbe a tevékenységébe illeszthető a Kállay kíséretében tett boszniai utazások élményeit szépirodalmi rajzokká és tanulmányokká formáló könyve a frissen okkupált tartományokról. Igaz, hogy műve (*Bosznia és a Hercegovina*, 1887) tematikailag rendkívül szerteágazó, tényekben hallatlanul gazdag, stílusában színes és érdekfeszítő, azonban még magyar viszonylatban sem ebből kezdték „autentikusan” megismerni a Balkánnak e szögletét az érdeklődők (285). Strausz Adolf 1881-ben és 1883-ban két kitérő könyvet publikált Bosznia-Hercegovináról, melyek közül az elsőt szinte azonnal (1882) lefordították németre. Amúgy franciául és németül ekkorára már szép számmal álltak rendelkezésre értékes útirajzok,⁴³ Strausz, s még jobban Asbóth munkájának az a különlegessége, hogy az 1878-as okkupáció utáni állapotok, a változás és fejlődés tendenciáinak pontos és értő rajzát adták. Az osztrák–magyar megszállás jótékony hatásainak bemutatása bel- és külföldön egyúttal a közös kormányzat Bosznia-politikájának az igazolását szolgálta.

⁴¹ MÉREI Gyula, *Magyar politikai pártprogramok (1867–1914)*, Bp., 1934, 44–49.

⁴² *Asbóth János nyilatkozata politikai barátaihoz*, Ellenőr, 1881. január 29., 2–3.

⁴³ Ante ČUVALO, *Historical Dictionary of Bosnia and Herzegovina*, London, The Scarecrow Press, 1997, 259–264.

Régi vágya teljesült, amikor 1887-ben, a külügyi szolgálat elhagyása után, országgyűlési képviselővé választották. A Szabadelvű Párt soraiban kezdte, de az újabb ciklusra történt megválasztása után rövidesen kiobbant egyházpolitikai vitában szakított velük, és az akkor zászlót bontó Katolikus Néppárthoz került közel. Az új alakulat azonban nem váltotta valóra az általa kezdetől meddőnek ítélt közjogi vita meghaladásához fűzött reményeit, ráadásul katolikus léte a párt más felekezetektől elzárkózó szűkkeblűségét politikailag ésszerűtlennek, kilátástalannak gondolta. A konzervativizmus keresztény-szociális irányban történő megújítását célzó kísérlete hiábavalónak bizonyult, ezért amikor Széll Kálmán miniszterelnök 1899-ben meghirdette az obstrukciókban már-már végzetesen egymásnak feszülő pártok közötti megbékélést, visszatért a Szabadelvű Pártba. Nyomban támadások özöne zúdult reá, ezért 1900 decemberében lemondott mandátumáról.⁴⁴ (Az összes lexikonban 1901 szerepel.)

Visszavonulása után életének hátralévő évtizedét a tudománynak szentelte. Számára új területen (embertan) is szerencsét próbált, értekezést írt *Az őslakók hatása a bosnyák faj alakulására* címmel. A politikától azért teljesen nem tudott elszakadni, a föllángoló választójogi vitához egy röpirattal (*Munkapárt és választójog*, 1910) járult hozzá, szinte a régi Andrássy-ellenes hévvel ostromozta az általános választójog bevezetésének konokul ellenálló Tisza Istvánt.

Természetesen egyetlen – bármennyire is jól szerkesztett – utószó célja sem lehet egy minden ízében kielégítő és főként nem egy teljes életrajz megírása. A becsúszott pontatlanságokat meg részint a források hiánya, a vonatkozó irodalom kisebb botlásai, valamint az életmű összetettsége is magyarázzák: míg az irodalmi és művelődéstörténeti ténymegállapítások többségükben helytállóak, ugyanez nem mindig mondható el a politikatörténeti vonatkozásokról.

A kötetbe beválogatott Asbóth-művekhez fűzött magyarázó jegyzetek alaposak, néhol fordul csak elő fölösleges kettőzés (például a 35-ös és 59-es, illetőleg a 127-es és 254-es jegyzetek esetében). A jogtörténeti fogalmak magyarázata sem mindig szabatos és a laikus számára érthető. A *coemptiót* szerencsésebb lett volna úgy megvilágítani, mint a házasságkötésnek a római jog által ismert olyan formáját, amely az adásvételi szerződéshez hasonlóan jön létre. Az *inquisitorius eljárás* pedig az a büntetőeljárás gyakorlat, melynek során a nyomozás elve dominál, azaz a nyomozó hatóságok kapnak a bizonyításban főszerepet.

A Kötelező Ritkaságok kezdeti kisebb fogyatkozásai ellenére is okos és nagyszerű kezdeményezés, az eddig megjelent négy kötet után várjuk a mielőbbi folytatást.

Vasas Géza

⁴⁴ 1900. december 3-án a képviselőház elnöke bemutatta Asbóth Jánosnak a nagymártoni választókerület mandátumáról való lemondó levelét. Képviselőházi Napló, 31. kötet (1896–1901), 623. ülés, 175.

**SANCTI STEPHANI REGIS PRIMI HUNGARIAE
LIBELLUS DE INSTITUTIONE MORUM SIVE ADMONITIO SPIRITUALIS.
SZENT ISTVÁN: ERKÖLCSTANÍTÓ KÖNYVECSKE AVAGY INTELMEK, I.**

Textum edendum curavit, apparatu critico et translatione instruxit Ladislaus Havas,
Debrecini, 2004, CIII + 51 l., XII t. (Αγαθα: Series Latina, 2).

Az *Intelmek*nek eddig két kritikai kiadása látott napvilágot: Závodszy Leventéé (1904) és Balogh Józsefé (1938). Mindkettő az addig ismeretes két kézirat alapul: a 15. sz. végi Thuróczi-kódexen és a 16. sz. közepén készült Ilosvai-kódexen. A régebbi szövegkiadások (kezdvé Sambucus-Zsámboki János 1581. évi *editio princeps*én) részben ugyanezek valamelyikének a szövegét hozták, részben egyéb, azóta elveszett kéziratokat is figyelembe vettek, azonban kritikai apparátus nélkül. Ehelyett inkább a humanista gyakorlat szerinti szövegjavításokkal (*emendationes*) éltek, mint pl. a jelek szerint Sambucus is. Minthogy Balogh József kifogástalannak nem mondható kiadása a közkézen forgó *Scriptores Rerum Hungaricarum* sorozatban jelent meg, azóta a fordítások és a tanulmányok ezt vették alapul.

A közelmúltban Jánosi Mónika páratlanul gondos kutatással további hat kéziratot fedezett fel és ismertetett a lelőhelyek feltüntetésével (1978), amelyek Szent István *Törvényei* mellett az *Intelmeket* is tartalmazzák. A szövegek közlése természetesen nem volt tanulmányának feladata. Legutóbb Szovák Kornél a Bollók János emlékkönyvben (2004) az egyik újabban felfedezett kódex szövegkritikai vizsgálatát is elvégezte. Most Havas László az összes meglévő kéziratot (egy legújabbán előkerültet is, tehát összesen kilencet) a legapróbb részletekig menő alaposággal kollacionálta, kritikai apparátusként a teljesség igényével hozta, és a szöveget

mindezek figyelembevételével állapította meg. Ezen túlmenően a régebbi kiadások szövegváltozatait is feldolgozta. Ennek az alaposágnak köszönhetően kiadásában a kritikai apparátus terjedelme sokszorosan felülmúlja a szövegét: oldalanként 8–10 sor latin szöveghez 60–70 sornyi apparátus járul. Ennek többsége grafikai jellegű. Valamennyi előforduló helyesírási változatot (sőt helyesírási hibát) közli: *etiam/eciam*, *maior/major*, *praecipio/precipio/precipio*, *falso/falsò*, *aula/Aula*, írásjelek (pont, vessző, semmi).

A szövegváltozatokon, illetőleg írásváltozatokon kívül a nagyszámú bibliai hivatkozásnak nemcsak helyét adja meg (mint Balogh), hanem olykor egy-egy tételhez kapcsolódva nagyszámú bibliai helyet szöveggel is hoz. Pl. annak illusztrálására, hogy Isten teremtette az eget és a földet, vagy hogy Krisztus az egyház feje, tucatsnyi *locust* idéz az Ó- és Újszövetségből. Olykor antik auktorok hasonló gondolatait is idézi. Így a tényleges szövegváltozatok terjedelme a jegyzetapparátusnak hozzávetőlegesen negyedrésze.

A latin szöveg helyesírásában mindössze annyiban tér el a mai gyakorlattól, hogy a Karoling-kori grafikai gyakorlatot igyekezve követni, a *v* betű helyett is *u* betűt használ (*uideo*).

Szövege a nagyszámú kézirat figyelembevétele következtében sok helyen eltér a Baloghétól, aki gyakorlatilag a Thuróczi-kódexet reprodukálta. Természetesen minden kritikai kiadásnál eltérő vélemények

lehetségesek, így Havas szövege sem tekinthető minden esetben egyedül lehetségesnek. Ezzel ő maga van legjobban tisztában: számos esetben megjegyzi az eltérő olvasatról: „*fortasse recte*”. Magam nem egyszer a „*fortasse*” mellett döntenék, sőt olykor e nélkül is hajlamos volnék Sambucus szövegét követni. Azonban a *varia lecti*ók kimerítő felsorolása (beleértve a régebbi kiadásokét) a kutatónak szerencsés módon lehetővé teszi az egyéni mérlegelést. Így például nem tartom indokoltnak, hogy a latin szövegben mellőzi a fejezet-címeket (amelyeket a kéziratok többkevesebb egyöntetűséggel hoznak), csupán a magyar fordításban adja meg, zárójelben.

Az *Intelmek* legutolsó és legjobb fordítása Bollók Jánosnak köszönhető (2000). Bollók fordítása pontosan és világosan értelmezi a latin szöveg gondolatait, szövegezése simán folyó, stílusosan is kifogástalan. Havas fordítása inkább etimológiai szószerintiségre törekszik. Így rögtön az első mondatban: *cuncta Dei nutu condita* „minden, amit Isten fejbólintásával megteremtett”. A *nutus* első jelentése valóban ’bólintás’, de általában átvitt értelemben, ’egyvetértés, elhatározás’ jelentéssel használatos. A keresztény hagyomány szerint Isten nem fejbólintással, hanem „egy szavával hívta létre mindent”. Bollóknál: „amit Isten akarata megalkotott”. Vagy pl.: *amicus dei ... non eris* „nem leszel ... Isten barátja”. Bollóknál: „nem leszel kedves ... Isten előtt”. Vagy: *magnificans aulam* „nagyszerűvé tesz az udvart”. Bollóknál: „emelik az udvar tekintélyét”. Vagy: *miser cordia* „megbocsátó szív”. Bollóknál: „irgalmasság”. Így a magyar szöveg némileg a gimnáziumi latin auktoroknak a háború előtti, úgynevezett „Acélpuskák” szóról szóra történő fordítására

emlékezteti az én korosztályomat. Örven-detes kivételt képez a X. fejezet, amelynek stilisztikailag is kifogástalan fordítása talán a Bollóknál is szebb.

Eltekintve ettől az egyedi stílus megoldástól, az ennél lényegesebb tartalmi vonatkozásokban bizonyos esetekben igen figyelemreméltó Havas szövegértelmezése. A *regnum* szót következetesen és helyesen „királyság”-nak fordítja, nem „ország”-nak, mint a régebbi fordítások. Rendkívül lényeges apróság a VIII. fejezet bevezető szavainak fordítása: *executio maiorum* „az ősök követése”, ahol kivételesen Bollók pontatlan: „elődök követése”. Havas fordításának indokoltságát bizonyítják a szó szinonimái a fejezetben: *patres, parentes* „atyáid, szüleid”, ami egyértelműleg Istvánnak arra a figyelmeztetésére utal, hogy fia ne a különböző idegen uralkodók szokásait, hanem saját Árpád-házi fejedelmi ősei hagyományait kövesse országa kormányzásában. Istvánnak ezt a nemzeti hagyományokat őrző beállítottságát az eddigi kutatás mindeddig hallgatással mellőzte, és örvendetes, hogy Havas fordítása és bevezető tanulmányának idevágó, figyelemre méltó megállapításai rámutatnak erre.

Tartalmi vonatkozásban legfeljebb néhány esetben kell helyesbíteniünk a fordítást. Így az első mondatban *suaque ... praeordinatione disposita* „az eleve elrendeléssel sajátjaként (!) ... el is igazított”, ahol a *sua* sing. abl.-t plur. acc.-nak értelmezi, vagy pl. a IV. fejezetben *hac vita comite* (Bollók: „evilági életben”) „ebben az életben oltalmazó társadként” fordítást olvasunk (ez latinul nem abl., hanem *comitem* acc. volna, *me*-vel egyeztetve).

A kiadványt önálló tanulmánykötet értékével bíró bevezetés előzi meg (VII–

XCIX), amelyben Nemerkenyi Előd idevágó kutatásaival összhangban mindenekelőtt azt vizsgálja Havas, hogy az *Intelme*-ket írásba foglaló főpap gondolatvilágára mennyiben hathattak az ókori klasszikusok. Elsősorban Cicero *De officiis* című munkájának gondolatmenetéhez való hasonlóságra utal. Cicerón kívül Sallustius, Florus, Sulpitius Severus műveiből vett idézetekkel hívja fel a figyelmet a hasonlóságokra. Mindezeket nem szükségszerűen teljes szövegükkel, csak közkézen forgó, florilegium-szerű gyűjteményekből kellett ismernie a főpapnak. Az *Intelme*k szövegében azonban egyetlen konkrét célzás sincs mindezekre, így az eddigi vizsgálatok is csak közhelyszerű általánosításokat tudtak kimutatni. Ehhez hozzáfűzném azt, hogy amikor nem semmitmondó, moralizáló kijelentésekről van szó, hanem a IV, VI, VIII. fejezetben gyakorlati kérdésekről (Szűcs Jenő találó megállapítása szerint a „pannón valóságról”), akkor egyáltalán nem mutatható ki az antik szerző *erkölcsstanító* szövegeinek bármilyen hatása, csupán egyetlen *történelmi* példára utalás: az Aeneas-utódok és az Árpád-házi fejedelmek pozitív szerepének párhuzamba állítása.

Arra is figyelmeztet Havas, hogy Géza és István bizánci kapcsolatokat is ápolt, és bizánci görög hatás is érvényesülhetett az

*Intelme*k megfogalmazásában. Ez nem lehetetlen, de a szövegben nincs nyoma. Szintén nincs nyoma a szövegben chiliasztikus gondolatoknak, amelyeket Havas behatóan ismertet.

Bár nem kapcsolódik szorosan a szöveghez, de igen érdekes, önálló monográfia értékű fejezete a bevezetésnek II. Szilveszter pápa kultúrpolitikájának elemzése a keleti birodalmak, köztük Magyarország beillesztésének szándékáról. Eddig a hazai kutatás nem foglalkozott ezzel a kérdéssel az *Intelme*k létrejöttének kapcsán.

Mindezek fölött döntő fontosságú, hogy Havas a bevezetésben is hangsúlyozza, a fordításban is (mint említettük) érvényre juttatja az ősi magyar törzsi-fejedelmi tradíció érvényesülését István politikájában, amiről nem szokás beszélni, és amire én is ismételten megkíséreltem figyelmeztetni. (Saját pogány Vajk nevének használata a mindennapi életben, fiának ismeretlen eredetű, pogány *Emereh* névadása, az *Intelme*kben az Árpád-házi ősök követésére buzdítása, lásd fent.) Ez más megvilágításba helyezi államalapító királyunkat, mint alakjának a Habsburg-időktől napjainkig tartó, kozmopolita átszínezése.

A kötetet hasznosan egészítik ki a legfontosabb kéziratokból vett fénymásolatok.

Vekérdi József

ZOLTÁN ANDRÁS: OLÁH MIKLÓS *ATHILA* CÍMŰ MUNKÁJÁNAK XVI. SZÁZADI LENGYEL ÉS FEHÉRRORSZ FORDÍTÁSA

Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2004, 554 l. (Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae, 6).

Zoltán András könyve a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, a Veszprémi Egyetem Tanárképző

Kara és az ELTE Ukrán Filológiai Tanszéke kiadásában jelent meg, s elmondhatjuk, eredményei nemcsak a nemzetközi

szlavisztika, hanem a magyar filológia szempontjából is rendkívül jelentősek. A szerző Oláh Miklós *Athila* című művének kelet-európai fordításait és fogadtatását dolgozza föl, s közreadja az 1574-ben Krakkóban megjelent lengyel és az erről 1580 táján készített ófehérorosz fordításokat. A lengyel krónikás, Maciej Strykowski 1582-ben a szerző – Oláh Miklós – említése nélkül, a Cyprian Bazylík-féle 1574-es fordítás alapján átemel belőle részleteket saját krónikájába (*Kronika polska, litewska, żmódzka i wszytkiej Rusi*), melyből a 17. században újabb fehérorosz, majd két nagyorosz egyházi szláv fordítás készült. De ekkorra már végképp elszakadt a lengyel és keleti szláv átültetésektől a magyar humanista neve, s 1886-ig, Aleksander Brückner alapvető tanulmányáig (bár ő sem tudott minden kérdést tisztázni) tévedések sora volt forgalomban a szlavisztikában s a magyar filológiában is. Zoltán András ebben a négy évszázados filológiai zürzavarban teremt világosságot, rendkívül alapos, nagyon komoly szakmai kompetenciával végzett munkája a nemzetközi szlavisztika, de a magyar irodalomtörténet és nyelvészet számára is jelentős értéket képvisel. Mivel a kötet csak kis példányszámban jelent meg, nem könnyen hozzáférhető, ezért részletesebb ismertetéssel igyekszünk legfontosabb eredményeit bemutatni.

A kötet első, mintegy százlappnyi egysége a kérdés filológiai, nyelvtörténeti tisztázása és a vonatkozó szakirodalom jegyzéke, ezt követik a szövegek: 1. Az ófehérorosz szöveg a poznańi Raczyński Könyvtár 94. számú kézírata (kb. 1580 körül) alapján. Hasonmás és betűhív átirat. 2. A lengyel szöveg az 1574. évi krakkói kiadásnak a Lengyel Tudományos Aka-

démia Kórniki Könyvtárában őrzött egyetlen fennmaradt példánya alapján. 3. Az ófehérorosz és a lengyel szöveg párhuzamos elrendezésben, a latin eredetitől való fontosabb eltérések feltüntetésével.

A *Bevezetés*ben Zoltán András szóvá teszi a magyar irodalomtörténet és polonisztika mulasztását Oláh Miklós művének keleti szláv és lengyel fordításai kapcsán: bár a mű a saját korában volt annyira érdekes, hogy egy nyomtatott lengyel (Cyprian Bazylík, Krakkó, 1574) és egy kézíratos ófehérorosz (1580 táján) fordítást inspirált, magyarra viszont csak jó négyszáz évvel később, 1977-ben fordította le Kulcsár Péter (új kiadása: OLÁH Miklós, *Hungária – Athila*, ford., jegyz. NÉMETH Béla, KULCSÁR Péter, szerk. KULCSÁR Péter, Bp., Osiris, 2000). A magyar polonisztika sem szentelt kellő figyelmet annak a körülménynek, hogy „ez a legkorábbi – ugyan eredetileg nem magyar, hanem latin nyelvű – prózai mű, amelyet magyar szerzőtől lefordítottak lengyelre” (11). Így nem csoda, bár sajnálatos, hogy kimaradt *A krakkói nyomdászati szerepe a magyar művelődésben* című kötetből (a tanulmányt írta V. ECSEDY Judit, a bibliográfiát összeállította P. VÁSÁRHELYI Judit, DÖRNYEI Sándor, KERTÉSZ Balázs, Bp., 2000).

A könyv további fejezeteiben Zoltán András azt vizsgálja, hogy az *Athila* lengyel és fehérorosz fordításai hogyan hatottak egymásra, milyen nyelvtörténeti és művelődéstörténeti problémák kapcsolódnak a szövegváltozatokhoz, ezek hogyan rögzültek a későbbi irodalomtörténetírásban. A téves adatok tisztázása mellett rendkívül izgalmas szó- és szólástörténeti, hely- és személynevekre vonatkozó adatokat hoz felszínre. Ezek közé tartozik például annak feltárása, hogy a középkori

latin *victoriam obtineo* kifejezés hatására hogyan jött létre és terjedt el a lengyelben, az ófehéroroszbán és a nagyorosz nyelvben egyaránt a 'győzelmet arat' (or. oderzhivat' pobedu, le. otrzymać zwycięstwo) frazéma.

Oláh Miklós művének lengyel fordításán nem szerepel a szerző neve, csak a fordítóé, ezért alakulhatott ki az a téves nézet, hogy Cyprian Bazylík az 1489-ben keletkezett, Callimachus Experiens-féle *Attilát* fordította le. Ezt a tévedést 1886-ban Aleksander BRÜCKNER meggyőzően cáfolta, s Oláh Miklós szerzőségét bizonyította (*Ein wissrussischer codex miscelaneus der Gräfllich-Raczynski'schen Bibliothek in Posen*, Archiv für slawische Philologie, 1886), de mégsem tudta háttérbe szorítani a tehetetlenségi nyomatók folytán kialakult vélekedést, a lengyel fordítás Callimachus művéből való eredeztetését. Brückner összehasonlító vizsgálata ellenére a lengyel bibliográfiákban (Estreicher 1875, 1896; Wierzbowski I–III, 1889–1894) továbbra is Callimachus *Attiláját* tartják a Cyprian Bazylík-fordítás eredetijének, ezt a nézetet átveszi Ballagi Aladár, s így hosszú ideig nem történt érdemleges, szövegek összehasonlításán alapuló kutatás ezen a területen. A 20. században, a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó írásaiban Jan ŚLASKI (*Literatura staropolska a literatura starowegierska: Literatura staropolska w kontekście europejskim*, Wrocław, 1977) egy újabb pontatlan megfogalmazást hozott forgalomba: az *Athilának* lengyel és „oroszl” fordításáról beszél, s ez így tovább hagyományozódott a magyar szövegkiadók munkáiban. De ugyancsak korrekcióra szorul az elnagyolt „keleti szláv” jelző a fehéroroszl helyett, mely előfordul Hopp

Lajos, Ślaski és D. Molnár István e tárgyra vonatkozó írásaiban. Zoltán András részletesen idézi azokat a bibliográfiákat, könyveket és tanulmányokat (lengyel, fehéroroszl, ukrán, orosz, magyar szerzőktől), amelyek a téves adatokat egymásnak továbbadták. A kutatók nem figyeltek föl a *Polonica Typographica* (újabb kiadás: 1981) lengyel nyomdatörténeti műben közölt címléírásra, amely – sajátos módon – egy kronológiai tévedéssel mégis Oláh Miklóst tartja az eredeti mű szerzőjének. Cyprian Bazylík fordítása Callimachus Experiens neve alatt szerepel, de azzal a megjegyzéssel, hogy átdolgozás Oláh Miklóséból. Csakhogy Callimachus száz évvel korábban élt, mint a magyar humanista, ő semmiképpen nem jelenhet meg ebben a kapcsolatban.

Érdemes kiemelni Zoltán András értekezéséből a Cyprian Bazylíkra vonatkozó információkat: a lengyel költő, fordító, nyomdász, zeneszerző és lantművész igazi reneszánszl, sokoldalú egyéniség. A törökellenes harcok fontos szerepet játszanak életművében. Zoltán András szerint a fordítás időzítése – 1574 – összefügg Báthory István lengyel trónigényével. A külső érvek sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudják, hogy a lengyel szöveg a Báthory-párt támogatásával jött volna létre (bár a fordító 1576-ban a királytól birtokadományt kap valamilyen, közelebbről nem említett érdeméért), de a belső, azaz, a szövegből kiolvasható érvek támogatják ennek a kapcsolatnak a feltételezését. Attila jellemének és külsejének leírásában a latin eredetiben a *simo naso* 'lapos orrú' szerepel, a lengyelben viszont a hun király sasorrúként jelenik meg. A Báthoryról fennmaradt arcképekről ismerős „sasorrú” Bazylík szövegében, Attilára vonatkoztat-

va nem véletlen félrefordítás, hanem tudatos változtatás, sőt, toposz, melyet nem sokkal később Marcin Bielski és Joachim Bielski krónikájában (1597) is megtalálhatunk.

A kötetben *A latin és a lengyel szöveg egymáshoz való viszonya* fejezetben arra a kérdésre keresi Zoltán a választ, hogy a lengyel és az ófehérorosz fordításokban hogyan történt meg a hunok és a magyarok azonosítása, miként lett Attilából „magyar király”, Pannóniából „Magyarország”. Cyprian Bazylik tudatában a hun–magyar azonosság evidenciaként élt: a lengyel krónikákban a 12. századig vezethető vissza ez a téma. A nyugat-európai negatív Attila-képpel szemben a lengyel–litván államban a pozitív ábrázolás terjedt el, s így az Oláh Miklósnál csak szórványosan előforduló „elszólások” (Hunni = Hungari) a lengyel, majd az ebből készült ófehérorosz fordításban már egységesen a *Hungarinak* megfelelő *węgr* töből képzett szó által véglegesítődnek.

Az ófehérorosz fordítás története is fontos irodalomtörténeti tanulságokat kínál. Oláh Miklós *Athilája* a poznańi Raczyński könyvtár vegyes kódexében található, két, szerbből fordított, nyugati eredetű lovagregény (*Tristan, Bovo d'Antona*) és egy litván krónika társaságában. A kódexet feltételezések szerint a litván nagyfejedelemi kancelláriában másolták hivatásos írnokok. Első tulajdonosa egy Hrehor Unehovszkij nevű fehérorosz kisbirtokos nemes, a kézirat 1672-ig ennek a családnak a tulajdonában volt. A 18. században a Radziwiłł családhoz került, majd tőlük 1835-ben a kórniki könyvtárat alapító Edward Raczyński vásárolta meg. A kódex igen jelentős értéket képvisel a keleti szláv művelődéstörténetben, a Bovo királyfíró

(*Poveszty o Bove korolevicse*) szóló elbeszélés összes orosz változata erre a kódexre megy vissza. A lovagregényeket és az *Athilát* a neves orosz irodalomtörténész, Veszeloovszkij adta ki először 1888-ban, s így a filológusok hozzáférhettek ugyan, de téves olvasatok és egyéb szövegközlési pontatlanságok miatt e kiadás nem volt igazán alkalmas pl. nyelvtörténeti kutatók számára.

Az *Athila* ófehérorosz változatát az ukrán irodalomtörténet is szeretné magáénak tudni: mivel a 16. században még nem vált el egymástól az ukrán és a fehérorosz irodalmi nyelv, ezen az okon a fehérorosz műveket az ukrán kultúra emlékei közé sorolják. V. L. Myktyas' az 1988-as kiadásban ukrainizálja a szöveget, a kihagyott szavak rekonstrukcióját saját ötletei alapján, és nem a latin eredeti figyelembevételével végzi el, s így még a száz évvel korábbi, Veszeloovszkij-féle szövegkiadás-hoz képest is visszalépés ez az emendáció. Zoltán András bírálja a megfelelő filológiai alapokat nélkülöző közreadást, az ukrán kultúrához sorolást is indokolatlannak tartja, mivel a kódex csak fehérorosz közegeben mozgott, az ukrán kultúrára nem volt hatása.

A lengyel és a fehérorosz szövegek egybevetésének tanulságai elsősorban a nyelvtörténet számára érdekesek. Zoltán András a korábbi kutatók véleményével ellentétben bizonyítja, hogy a fehérorosz fordítás nem pusztán a lengyel szöveg cirill betűs átírása, mert a szókincsben felfedezhetők különbségek, pl. fehérorosz népnyelvi kifejezések, vagy további polonizálások. A kódex tehát olyanok számára készült, akik tudtak lengyelül, de csak a cirill írást ismerték, ezért a szöveg csak a lengyelrel együtt kutatható eredményesen.

A magyar szlavisták közül a fiatalon elhunyt Sonkoly Pál foglalkozott (1967, 1975) az *Athila* fehérorosz fordításával, de a szakirodalom hézagossága miatt nem jutott új eredményekre. Zoltán András az úttörő kezdeményezését és néhány fontos megfigyelését azonban kiemeli. Viszont kimaradt a könyvből MISLEY Pál publikációjának említése – *Oláh Miklós Attila-monográfiájának XVI. századi keleti szláv fordítása*, FK, 27(1981), 289–299 –, amely a téma hazai szakirodalmában szintén tekintetbe veendő.

Fontos irodalomtörténeti vonatkozásokat olvashatunk a Strykowski krónikájába bekerült Oláh Miklós-műrészletek további sorsáról. A krónikás a hun történetet a litvánok eredetmondájába szövi bele, ötvözi az Attila-mondát és a Dlugosztól, a 15. századi lengyel tudóstól származó, az *Aeneis* mintájára megalkotott litván honfoglalási mítoszt. Versben adja elő a Cyp-

rian Bazylik fordításából megismert *Athila* egyes epizódjait, melyeket az Orsolya-legenda prózai előadása vált föl, s itt forrását is elhallgatja, bár a szöveg szinte szó szerint egyezik az 1574-es lengyel kiadás szövegével. Mivel Strykowski krónikája rendkívüli népszerűsége miatt, a 17. században lefordították fehéroroszra, majd kétszer nagyorosz nyelvre is (1673–79 és 1688), így az Oláh Miklós krónikájából származó Orsolya-legenda egyúttal az első – lengyel közvetítéssel – oroszra fordított magyar irodalmi mű.

Zoltán András könyve a magyar humanista irodalom kelet-európai kisugárzásáról tár föl alapvető összefüggéseket, sok évszázados tévedések kiigazítását végzi el igen alapos szöveg-összehasonlító munkával, nagy filológiai felkészültséggel, s a szlavisztikai kutatások számára most már valóban megfelelő, pontos szöveget ad közre.

Dukkon Ágnes

THE AUTOBIOGRAPHY OF MIKLÓS BETHLEN (BETHLEN MIKLÓS ÉLETE LEÍRÁSA MAGÁTÓL)

Fordította Bernard Adams, London–New York–Bahrain, Kegan Paul, 2004, 583 l.

Boldog emlékezetű Cushing professzor, a magyar irodalom örökös angol nagykövete derűsen tekinthet le immár az égi régiókból, mert méltó utóda támadt e földön, Bernard Adams tanár úr személyében. Még hozzá olyan utóda, aki kitüntetett energiát-figyelmet szentel annak, hogy a régi magyar irodalom remekeit tegye elérhetővé az angol nyelvterületek olvasói számára. Adams kedves és közvetlen (honoris causa magyarhoz illően közvetlen!) személyiségét nem akarom mitizálni, mégsem hallgathatom el: van abban valami jelkép erejű, hogy ő éppen abban a Cam-

bridge-ben diákoskodott, ahol a 17. században számos magyar peregrinus – későbbi puritán szerzőink színe-java – megfordult.

Áttekintve eddigi „rég Magyarországi” ténykedését, Bernard Adams fordította ez idáig Apor Pétert, Szepsi Csombor Márton (tőle csak az *Europica varietas* Londonban és Canterburyben játszódó részleteit), Árva Bethlen Katát, Mikes Kelemt, legutóbb, 2004-ben pedig a rangos Kegan Paul Kiadó jóvoltából közkinccsé tette Bethlen Miklós *Élete leírása* című hatalmas művének áttüzetését. (Mindez korántsem jelenti azt, hogy eléggé nem üdvözöl-

hető vállalkozását befejezettek tekinti; jelenleg Kemény János *Önéletírásának* angol szövegén dolgozik!) Örömcsepp az örömben, hogy kiadója (a fordító, sajnos, már csak a kész könyvön láthatta meg a nagyon bántó és a hiábavalóság csüggesztő érzetét keltő elírást) a cím- és hátoldalon „Bethlan”-nak keresztelte át a jeles szerzőt, egy indokolatlan Balassi-képecske odabiggyesztésével toldva meg eme igencsak szarvas hibát. Egy kis humorral tekinthetjük ezt akár a jellegzetes angol hagyománytisztelet ékes-éktelen példájának is, ha felidézzük, hogy a 17. században például Sir Henry Wotton, az író-nagykövet és kortársai bizony egyszerűen „Bethlehem”-nek titulálták szegény Gábel fejedelmet. De félre az ünneprontással, hiszen maga a fordító így is munkássága „legnagyobb kihívásának” (lásd a *Hungarian Literature Online* körkérdésére adott, erre vonatkozó válaszát) tekintette Bethlen Miklós szövegének átültetését, különösen az *Előjáró beszédet*: „A régies nyelvezet és a mondatfűzés, továbbá Bethlen szokatlan észjárása tette ezt a feladatot minden eddigénél nehezebbé számomra” – nyilatkozta Adams.

Bernard Adams angol szövege természetes, gördülékeny és egyenletes, nem kelti fordított mű benyomását, nem archaizál erőszakosan, inkább csak a szófűzés ünnepélyessége, helyenkénti szándékolt körülményessége érzékelteti, hogy több száz éves szöveget ültet át. Hosszú tanári gyakorlatát sem tagadja meg, amikor gyakori lábjegyzetekkel és alapos előszóval igazítja el a csak angolul olvasókat Bethlen Miklós számukra oly távoli életének és hányattatásainak útvesztőiben, továbbá a magyar református egyháztörténet egyes kérdéseiben. Adams olyannyira verzátus

magyar ügyekben, hogy Békési Andor *Mi, kálvinisták* című, a közelmúltban újra kiadott nevezetes művéből is idéz előszavában, Bethlen egyéniségének, nem mindennapian intenzív hitéletének mélyebb megismertetése érdekében. Jó okunk van azt hinni, hogy 2005. november 16-án az Oxford Hungarian Society közönsége is kellő érdeklődéssel és sok-sok kérdéssel fogadta a köreikben már korábról ismert Bernard Adams *The Extraordinary Life and Times of Miklós Bethlen* címet viselő előadását.

Visszatérve a fordításhoz: külön nyeregsége a kötetnek, hogy a jeles és igényes tolmács „civilben” latin-görög szakos tanár, így bravúr a bravúrban, hogy az önéletrajz szerzőjének egyik, történetesen versíró fiához, Józsefhez intézett, eredetileg latin nyelvű költeményét is lefordította angolra, természetesen kötött formában:

„Oh, my dear son, whom my dear Julia bore,
She whom fair Venus, chaste Minerva too,
At one time might with jealous eye behold,
Thy verses I have seen, and much delight
It gives me youthful vigour to observe...”

Bár még csak körülbelül tizenöt esztendeje, a tanári pályáról való végleges visszavonulása óta számít Adams főhivatású fordítónak (a magyar mellett többek között orosz alkotások rangos tolmácsolójának is!), a világ hungarológusai bizonyára felfigyeltek már egyszemélyes fordítói miszsiójára, s a magyar irodalommal kapcsolatos, igen élvezetes és pontos tanulmányaira is. Remélni merjük, hogy ihletett, gondos és igényes átültetései és egyéb munkái lassanként beépülnek a magyar nyelv és irodalom külföldi oktatásába, de akár még a mi Balassi Intézetünk programjába is.

A régi magyar irodalom művelői pedig különösen hálásak lehetnek Adams tanár úrnak, hogy literatúránk távolabbi korszakait illusztráló előadásai egy részéhez az ő jóvoltából már igazán autentikus angol szövegek állhatnak rendelkezésükre. Azt pedig csak őszintén fájjalhatjuk, hogy a London University jelenleg érvényben lévő magyar tanrendjében pillanatnyilag

nem szerepelnek olyan szemináriumok, ahol ő beszélhetne a diákoknak számára oly kedves régi és újabb magyar szerzőiről. Ugyanilyen borongásra ad okot a kötet irreálisan magas, 85 angol fontot kitevő, tehát inkább a boldog kevesek, mintsem irodalmunk választott külföldi hívei számára elérhető ára is.

Petrőczy Éva

AMADE LÁSZLÓ VERSEI

Sajtó alá rendezték Ajkay Alinka, Schiller Erzsébet, Budapest, Balassi Kiadó, 2004, 480 l. (Régi Magyar Költők Tára: 18. század, 7).

Első, név szerint ismert rokokó költőnk, várkonyi báró Amade László (1704–1764) életműve máig nem találta meg helyét az irodalomtörténeti kánonban. Korszakok közé ékelte, műkedvelő vonásokban bővelkedő költészete és néha nyakatekert nyelvezete sok mai olvasónak útját állta már, holott a bösi születésű poéta voltaképp igen egyszerű dolgokat tűzött tollára. Lírája a mesterkélt szó- és rímjátékok miatt mégis távolibbnak tűnhet számunkra, mint kortársának, a nyelvi eszközöket legalább ilyen jól ismerő, ám sokkal mértéktartóbb Faludi Ferencnek életműve. Amadét azonban fenti hiányosságai ellenére a legfontosabb inspirátorok közt tarthatja számon mind a későbbi (premodern) műköltészet, mind pedig a közköltészeti hagyomány. Mivel az Amade-kutatás még ma is marginális dolognak számít, engedje meg az Olvasó, hogy kiemeljek néhány – számomra fontos – szempontot a költő portréjának árnyalt megrajzolásához.

A viszonylag gyér szakirodalom teljesen egységes álláspontot képvisel abban, hogy Amade László helyét a 18. század irodalmában főként formai újításai jelölik

ki. Egy vonatkozásban mindenképp modernebb koránál: kísérletező kedve ugyanis a versnyelvet a közléstől néha teljesen független, megmunkálható iparművészeti tárggyá tette. Közismert, hogy a kecskerímektől, a szójátékoktól, a halandzsázástól és a makaronizmustól sem riadt vissza, s a diák versfaragók *quodlibet*jeinek első hazai előképeit neki köszönhetjük. Ő hozta nálunk divatba a nyugati, illetve a korabeli cseh és szlovák énekköltészetben is elterjedt komplikált versformákat (főként a heterorimes rendszerű, egész- vagy félsorok visszatérésére épülő referenciális képleteket), melyeket a korábbi századokban főként az egyházi költészetben használtak magyar nyelven. Emellett nem szakított egyértelműen a hagyományokkal, hiszen archaikus eszközei közt megmaradnak a könnyed fogalmazású, gördülékeny 12-esek és a Balassi-strófa, s egy figyelemre méltó, magányos Sztárai-strófa (13, 13, 6, 6, 7). Ezek azonban sokkal kevésbé jellemzőek Amade lírájára, mint az újszerű, csengő-bongó dalstrófák.

Költészetének tematikus üzenete sokkal kevésbé árnyalt, bár igen változatos. Úgy

mondhatnánk, hogy a 17. század magyar barokk nagy hagyományát mintegy aprópénzre váltja: feloldja a klisékben, a szövirágokban. Ez a verbalizálás ugyan professzionális költői technikát feltételez, többnyire mégis felemás eredményt hoz. Az össze nem mérhető formai és szövegrendszerek egymás mellé szórása részben a pongyola megoldásoknak kedvez, másrészt a bravúrozásnak – mindkettővel bőven találkozunk.

Amade másik jótéteménye az utókor felé, hogy megteremti a magyar rokokó széptevő férfiú költői beszédmódját. Ennek a „zsánerfigurának” az irodalmi fegyvertárában az előzményekhez képest nagyobb hangsúlyt kap a perlekedés, a vádaskodás, s versbe öltöznek a szerelemért vívott kakaskodó csetepaték is – persze nem a régies férfivirtus jegyében, hanem tudálékos, inkább szavakban, mint érzelmekben árnyalt módon. A követők egyébként jelentősen tompítják ezeket az individuális vonásokat, s visszatérnek a közköltészet panasz-retorikájának hagyományához (letargia, mellőzöttség, elválás fölötti fájdalom). Amade még nem ilyen desperált, inkább duzzog, argumentál, érvel, nyelvel, s játékká csiszolja a nagy érzelmeket.

Amadét még egy fontos vonása kiemeli a 17. századi elődök sorából, s ez már átvezet a kritikai kiadás módszertanához. Verseinek-dalainak zömét teljes tudatossággal a közköltészet befogadói számára írta – egyelőre nem gondolva a népszerű nyomtatványok lehetőségére, sokkal inkább a verseket saját célokra lemásolókat, kéziratos hagyományt fenntartó társasági közönségre. Számítása „bejött”, a túltermelés meghozta gyümölcsét, s a természetes szelekciót követően jó néhány Amade-vers vagy leszakadt strófa valóban köz-

kincs lett, divatjuk pedig egészen a 19. század első feléig nyomon követhető. Küllös Imola nemrégiben elhangzott előadása nyomán némelyik szövegnek megfelelően széles spektrumú, a népköltészetig terjedő variálódásáról beszélhetünk (*Kuku-kuku-kukucskám...*, illetve *A szép fényes katonának...*; vö. KÜLLÖS Imola, *Amade László verseinek folklorizációja = Folklor és irodalom: Tanulmányok*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Akadémiai Kiadó, sajtó alatt).

A kéziratos források nyomán, egyetértve például Labádi Gergellyel, egyre biztosabban állíthatjuk: a közköltészet létmód szabadsága, a kéziratok emberközeli, személyes hagyománylánc nélkülözhetetlen volt a 18. századi hivatásos irodalom terjedéséhez is. Ennek egyik lehetőségeként a szerzői oeuvre szerencsés darabjait a verskedvelők fent említett saját igényeik szerint (lerövidítve, átfogalmazva stb.) továbbmásolták saját énekeskönyveikbe – sőt, az sem kizárt, hogy maga Amade indította útjára ezeket a műveit saját kezű másolatokban. Azt mindenesetre tudjuk, hogy a közköltészetet testközelből ismerte: erre egy családi levél utal, melyben költő apja, Amade Antal a *Mint az útonjáró...* kezdetű, ponyván is terjedő házassági tanácsot idézi fia emlékezetébe. A másik recepciók lehetőségét a szerzői alkotásokkal néha összekeveredő parafrázisok jelentik. Az ismeretlen Amade-követők verseit ugyanolyan gyakran találjuk meg a kéziratos gyűjteményekben, mint magáét a költőt. Nyilván olyanok is maradnak, amelyek szerzőségét talán sose dönthetjük el egyértelműen... Mindenesetre Amadét e szempontból inkább tarthatjuk iskolateremtőnek, mint a sokkal eredetibb tollú, kevésbé „koppintható” Faludit.

A versek variálódása egyrészt nyilván dalszerűségükkel és énekelt előadásukkal függött össze. Másrészt talán azzal, hogy szerzői „állapotukban”, travesztív viszonyok révén tematikus hálózatot vagy párokat alkottak ugyan (ellenversként, feleletként), a folklorizálódás során viszont elváltak egymástól, s esetleg csak a párvers egyik tagja került közhasználatba. Amade emellett hozzájárult a kettős dalok, duettek divatjához is, igaz, e tekintetben a század második felének költői többet tettek – ismét ne feledkezzünk meg az anonim követőkről és persze Csokonairól sem.

Amade László életművét mostanáig egyetlen összkiadásból ismerhettük, melyet Négyesy László rendezett sajtó alá 1892-ben. A gazdag gyűjtemény azonban napjainkra könyvtárainkon kívül gyakorlatilag elérhetetlenné vált, az azóta készült népszerű kiadások (Unikornis, MEK stb.) pedig jellegükből adódóan nem vállalhatták fel Négyesy örökségének átértékelését. Épp ezért volt örömhír mind a 18. század kutatóinak, mind a szélesebb olvasóközönségnek, hogy sokéves előmunkálatok után 2004 őszén végre megjelent Amade László magyar, latin és német nyelvű verseinek első, valóban kritikai igényű kiadása, a Régi Magyar Költők Tára 18. századi sorozatában, Schiller Erzsébet és Ajkay Alinka sajtó alá rendezésében. Örömmel az alább megfogalmazott apró kifogások sem csökkentik, sőt. A recenzens célja mindössze annyi, hogy a további Amade-kutatóknak néhány kiegészítő ötletet adjon, melyek a kritikai kiadásból nem vagy csak nehezen kihámozhatók. Nem is érintenek minden területet: főként saját kutatási tapasztalataimmal vetném össze a jegyzetekben olvasható adatokat, emiatt az alábbiak – talán kissé egyoldalúan – főként

a folklorizációval kapcsolatos kérdéseket vetnek fel. Ám még mielőtt belebonyolodunk a textológiai szempontok taglalásába, rögtön ki kell emelnem egy jelentős újdonosságot: a költő részletes, a hiedelmektől és a szakirodalmi ellentmondásoktól megszabadított életrajzát, melyet Ajkay Alinka állított össze. A tömör, precíz fejezet kiterjedt levéltári adatgyűjtésen alapul, s a közölt szemelvények miatt jól használható a későbbi kutatásokhoz.

A kritikai kiadás elsőként vállalkozik arra, hogy a Négyesy által Amadénak tulajdonított anonim verseket „elvitassa” a szerzőtől. Így ugyan némileg csökkent a költői életmű, ugyanakkor az eddig nem ismert autográf anyaggal jelentősen ki is bővült. Ez formatörténeti szempontból is átrendezi az arányokat: a Négyesynél javarészt nyugati „hosszústrófák”-kal képviselt poétának új arcát pillanthatjuk meg az újonnan felfedezett, könnyed verselésű 4×12-esekből. Ebből a csoportból eddig elsősorban a *Nőtelen és házaselet* címmel ismert tréfás férjpanasz alapozta meg Amade hírnevét, melyet már a 19. század elején kiadtak. Ezekben az adalékokon kívül azonban az életmű gerincét továbbra is az ún. Főkódex adja. A helyzet kísértetiesen emlékeztet a Balassa-kódex őse körüli autoritás-vitákra, mivel ez a kézirat sem teljesen autográf, de mindenképp szerzői intencióra támaszkodó, rendezett antológia. A sajtó alá rendezők Amadétól (?) származó segítségei kizárólag azok a Főkódex-beli megjegyzések voltak („Ez nem ide való gyümölcs”), melyek nyomán megszürrhették a későbbi hagyományt. Az előszóban is leszögezik: tudatában voltak annak, hogy ez ugyan esetleges technika, de mindenképp védhetőbb, mint ha az összes Amade-jellegű verset neki tulajdo-

nítanánk. Négyesy ilyen túlkapásaitól mindenestre megszabadították a korpuszt.

A főszerzőben közölt változatok többsége tehát továbbra is a Főkédekből, néhány további alap-kéziratból, illetve az istenes énekek nyomtatott kiadásából származik, néhány újdonság pedig a levelezés lapjairól. A jegyzetekben a közreadók kísérletet tettek arra, hogy a korszakból (kb. az 1830-as évekkel bezárólag) minél több kéziratos és nyomtatott változatot felsoroljanak. Ezt Amade költészetének fentebb már hangsúlyozott archaikus, közköltészeties arculata indokolja. Magam is megörültem, hogy – például a Csokonai-kiadás listászerű, gyakran inkább csak a teljesség kedvéért feltüntetett variantúrájához képest – költőnk egy receptuálisabb közelítésű kritikai kiadáshoz jutott. Más kérdés, hogy a kétféle edíció és felfogás (a szerzői és a befogadói) sosem tudja helyettesíteni egymást. A premodern kor irodalmában bizony hol ez, hol az a vershalmoz került túlsúlyba. Magyarán szólva: az egykori közönség a szerző véleményével nem sokat törődött, s már a versek születését követő években átrendeződhetett a köztudatban, vajon mit tartanak Amade-versnek s mit nem. A kritikai kiadás egyébként – talán óvatosságból – nem vállalkozott a versek kronológiájának megállapítására sem, inkább szétválasztotta őket aszerint, hogy szerepelnek-e a Főkédekből és a további alap-forrásokban. Ez sem drámai probléma, bár a kíváncsiság továbbra is furdalja az embert: tetten érhetjük-e egyáltalán Amade tényleges alkotói módszereit, a szövegek genezisében játszott szerepét – mondjuk a már megidézett Csokonai módjára...? Vagy ő is csupán egy attribúciós hagyomány által hitelesített fantomköltő marad? Tény,

hogy bizonyos stílusváltozást megfigyelhetünk a metrikai csoportok (dalstrófák és tizenkettesek) között, időrendről nyilatkozni azonban kockázatos volna.

A jegyzetben idézett változatok száma elég jól kijelöli, hogy mely Amade-versek folklorizálódtak nagyobb mértékben, s melyek maradtak viszonylag elzárva a közforgalomtól. Bár a kötet e tekintetben nem törekszik teljességre, érdemes megjegyezni, hogy fáj a szívem például a források vizsgálatakor kimaradt ponyvákért és a váci *Énekes Gyűjtemény*ért (1799, 1803). Ebben a népszerű közirodalmi antológiában számos Amade-változatot találunk, melyek talán korábbi, ma már nem fellelhető ponyvakiadásokra mennek vissza. Egy efféle kiadvány pedig jelentősen beavatkozhatott a hagyományba, hiszen a sokféle, közkezen forgó variáns közül épp ez vagy azt a változatot látta el a nyomtatott betű tekintélyével, s számos további másolat alapjául szolgált. Tény, hogy a váci kötetben szereplő Amade-versek elég távolra szakadtak a Főkédekből. De nemcsak ez a csoport bővíthető. A *Nőtelen és házaselet* például – épp hangsúlyozott didaktikus üzenete miatt – az első közt került a kibontakozó magyar irodalomtörténet-írás látókörébe, s a *Sokfélében* kívül például Szirmay Antal *Hungaria in parabolis*ában is megtaláljuk (1804, 1807). A versek kéziratos variálódásához szintén volnának még adataink, melyek nyomán néhány kottás feljegyzés is akad (főként sárospataki melodiáriumokból, melyek egy sokszoros műveltségi-felekezeti szűrésen átesett hagyományt képviselnek). Hosszú távon érdemes lenne egy részletesebb „másodkézi” Amade-kötetet is összeállítani, mondjuk összehasonlítva Faludi vagy Verseghy dalainak folklorizációjával. Eb-

ben helyet kaphatnának a dallamok is, melyek az Amade-életműben nemcsak azért fontosak, mivel a dalformák jó része zenei sugalmazású, hanem azért is, mivel az istenes énekek például kottával együtt jelentek meg, a pataki diákok kézírataiban és Almási Sámuel 1834-es kottás gyűjteményében pedig a világi dalok melódiai is megtalálhatók. (Hogy örülnének a Balassikutatók egy-egy ilyen adatnak...!) Négyesy-nél szerepel ugyan néhány, de szélesebb körben alig ismertek.

Három további jelentéktelen technikai megjegyzésem van még hátra. Az egyik: véleményem szerint az Amadénak tulajdonított anonim versek listáját kár volt a függelékben „elrejtetni”, hiszen a kötet koncepciójának egyik sarokpontja, hogy a közreadók ezeket leválasztották a költő saját versterméséről. Emiatt megérdemli a figyelmet, s én inkább a kutatástörténeti és módszertani kérdéseket részletesen bemutató előszó részeként közöltem volna. Kis kényelmetlenséget okoz továbbá, hogy a

kezdősor-mutató nem a versek sorszáma, hanem a lapszámra utal, így a jegyzetek nehezen kezelhetők. Itt-ott az alternatív sorok számozása sem egységes (ami más-kor például 5. sor lenne, annak a variánsa is legyen az, ne „ugorjon” a számozás).

Összegzésképp: az új kritikai kiadás Amade életművének *szerzői* nézőpontját tartotta elsődlegesnek, s integrálta a variálódás vizsgálata során felmerült kisebb szempontokat. A gondos, fegyelmezett edíció összességében egy kritikai igényű praktikus kiadást is helyettesít. Ez azért ideális megoldás, mivel – úgy érzem – mostantól ez a kötet fogja betölteni a Négyesy-kiadás szerepét. A jövőbeli Amade-kutatásoknak pedig jó szolgálatot tehet egy olyan mértéktartó, szakszerűen összeállított és revideált szövegtár, mely Schiller Erzsébet és Ajkay Alinka jóvoltából immár mindenki számára hozzáférhetővé teszi a magyar rokokó irodalom egyik kulcsfontosságú életművét.

Csörsz Rumen István

TESTET ÖLTÖTT ÉRV. AZ ÉRTEKEZŐ JÓZSEF ATTILA

Szerkesztette Tverdota György, Veres András, Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 223 l.

Az utóbbi időben újabb lendületet kapott József Attila-kutatás talán egyik legfontosabb célkitűzése lehet a költő értekező prózájának teljes feltárása. A tanulmányokban és kritikákban való elmélyedés ugyanis végre biztos – az életműből merített – alapokra helyezhetné a szerzőnek a marxizmussal, a freudizmussal, valamint a különböző filozófiai iskolákkal kialakított szellemi kapcsolatát. A kötet szerzői nagyrészt azt vizsgálják, hogy az említett eszmerendszerek szintézise miként valósul meg a költő értekező prózájában és publi-

cisztikájában. Mivel József Attila poétikai állásfoglalásai, elméleti értékű megnyilatkozásai eddig is komoly segítséget nyújtottak a kutatók számára, nyilvánvalónak tűnik, hogy a pontosabban feltárt gondolati háttér megfelelő szempontokat adhat az életmű poétikai és történeti olvasatához.

A tanulmánykötet három részből áll. Az első részben (*A gondolat maga*) található írások József Attilának a poétikai értekezéseit érintik, míg a második rész (*Szublimálom ösztönöm*) tanulmányai a költőnek a szocializmussal és a pszichoanalízissel

való kapcsolatát kívánják új alapokra helyezni. A kötet harmadik részében – a függelékben – Tverdota György kritikai tanulmánya olvasható, mely a mai József Attila-kutatás dilemmáit és kérdéseit összegzi. A kötet első két része között nincs igazán éles határvonal, mivel az első rész több tanulmánya ugyancsak használ értelmezésében pszichológiai szempontokat (Beney Zsuzsa, Fenyő D. György), ami azt is lehetővé tenné, hogy a második részben szerepeljenek. Talán szerencsésebb lett volna, ha a tanulmánykötet szerkesztésénél az első részbe azok a szövegek kerülnek, amelyek közvetlenül József Attila értekező prózáját tárgyalják (Farkas János László, Veres András, Lengyel András, N. Horváth Béla, Valachi Anna), míg a második rész azokat a tanulmányokat gyűjthette volna egybe, melyek már nem csak az értekező prózával, hanem a kutatás eredményeiből kiindulva a költői életmű egyes szövegeivel is foglalkoznak.

Bár Tverdota György kritikája a könyv végén helyezkedik el, mégsem lehetséges csak a tanulmánykötet függelékeként tárgyalni, mivel a benne megfogalmazott szempontok döntően befolyásolhatták a kötet szerkezetét. A kritika annak a tudományos dichotómiának a természetét kívánja feltárni, mely a József Attila-kutatás iskolái között az utóbbi években alakult ki. A nézeteltérés lényege köztudottan az, hogy lehetséges-e József Attila életművét a „későmodern paradigmában” értelmezni. A Tverdota által megfogalmazott kritika tagadja azt a paradigmaváltást, mely a másik iskola szerint a magyar irodalomban a 20. század húszas és harmincas éveiben következett be. Másrészt Tverdota azt az olvasási módot is bírálja, melyet a rivális iskola a József Attila szövegek interpretá-

ciójában érvényesít. A különböző paradigmákban és módszerekben való gondolkodás azonban alapvetően nem zárhatja ki a két irányzat kutatói közötti dialógus lehetőségét. Írásában maga Tverdota is többször felhívja a figyelmet a dialógus szükségszerűségére.

Ennek példája lehet az is, hogy a tanulmánykötet élén egy olyan szöveg áll – Bókay Antal: *Poétikai beszédmódok József Attila költészetében* –, amely éppen ezt a dialógust reprezentálja. A Tverdota által bírált „nyelven” írt tanulmány önmagát is úgy határozza meg, mint kapcsolódási pontot a két iskola között, amikor a költő poétikai beszédmódjait (szimbolikus, metonimikus – avantgarde, tárgyias, vallomásos) párhuzamba állítja Szabolcsi Miklós és Tverdota György monografikus munkáival. A szerző álláspontja azonban korántsem semleges, hiszen tanulmányában pontosan azt az olvasási módot szorítja háttérbe, mely a tanulmánykötet további szövegeinek a sajátja: „Egyrészt a poéticitás elsődlegességét, sőt autonómiáját hangsúlyoznám a sorstörténettel és a tematikus kibontással szemben, másrészt nemcsak a konstrukciók koherenciája (a költői korszakok belső rendszere) érdekel, hanem a konstrukciók lebontása is.”

Sokkal inkább nevezhető a kötet bevezető tanulmányának Farkas János László írása, a *Testet öltött érv*. A szöveg kiemelt helyzetére utalhat az is, hogy a tanulmánykötet és Farkas szövegének a címe megegyezik. A tanulmány írója József Attila *Szerkesztői üzenet* című írásának mára már klasszikussá vált idézetéből indul ki: „Szép szó magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött érvet jelent.” Farkas János László ezt a „testet öltetést” először János evangéliumának

teológiai kontextusában értelmezi. A teológia gnosztikus „vonalának” József Attila tanulmányaira (*Szerkesztői üzenet, Egyéniség és valóság*), valamint verseire (*Óda, Téli éjszaka*) vetítése mindenképpen gyümölcsöző eljárás, de nem minden esetben indokolt. Például Jézus személyével kapcsolatban az „Emberfia” címnek általános alanyként való értelmezése – teológiailag – meglehetősen problematikus érv, mivel Jézus az „Emberfia” kifejezés használatakor egy ószövetségi tradíciót követ, mely Dániel könyvében alapul. A tanulmány írójának tézise azonban mégis igazolható – ha nem is krisztológiai alapon –, mivel az Ószövetségben létezik egy olyan irat, ahol az „emberfia” kifejezés használata általános alanyként is értelmezhető: Ezékiel próféta könyve. A József Attila-szövegben (*Szerkesztői üzenet*) álló „emberek fia” így ténylegesen visszavezethető lehet a Bibliára. József Attila szövegeinek teológiai olvasata – mint azt például Szigeti Lajos Sándor kutatásai is bizonyítják – komoly lehetőségeket rejt magában, de Farkas János László tanulmánya a továbbiakban úgy törekszik ennek az értelmezési horizontnak a feltárására, hogy a századelő nagy gnosztikus apostolának, Schmitt Jenőnek szellemi hatását igyekszik kimutatni József Attila szövegeiben. Mivel biográfiai kapcsolatról szó sem lehet, a tanulmány írója szövegpárhuzamok segítségével próbálja ezt a hatást bizonyítani. Bár Farkas érvelése időnként lebilincselően érdekes, sokkal inkább szól Schmitt Jenőről, mint József Attiláról.

Veres András tanulmánya (*Világképek dialógusa: József Attila Kosztolányi-bírálatáról*) József Attilának Kosztolányi Dezső *Összegyűjtött verseiről* írt bírálatát értelmezi. A tanulmány úgy követi végig a

bírálat szövegét, mint a két költő életműve között kialakult dialógust, melyben világosan kimutathatóvá válik a két művész pozíciója: a *homo aestheticus* (Kosztolányi Dezső) és a *homo oeconomicus* (József Attila). A szöveg írója ezt követően a *homo oeconomicus* fogalmának lehetséges eredetét próbálja feltárni, miszerint az a társadalmi viszonylatokban és felelősségben élő embert jelenti, s ezáltal József Attila marxizmusának egyik alapvető fogalma. Veres András nagy figyelmet fordít arra is, hogy tisztázza, milyen szempontok alapján bírálja József Attila Kosztolányit. Kimutatja, hogy József Attila bírálatában társadalmi és pszichológiai referenciákat keres Kosztolányi *Őszi reggeli* című költeményéhez a költő korábbi verseiből (*A szegény kisgyermek panaszai*), valamint egy prózai művéből (*Önmagamról*). Ez az olvasási mód azért érdekes, mert József Attila a maga kritikájában pontosan úgy olvassa Kosztolányit, mint a tanulmánykötet szerzői József Attilát.

Veres András tanulmányát Beney Zsuzsa írása követi (*József Attila inverz anyaképei*), mely jól mutatja, hogy egy költő milyen mélységekig képes értelmezni egy másik költő verseit. Kár, hogy tanulmánya elején Beney nem fejt ki elég világosan, hogy mit ért a metaforának és a vers képiségének az „egymásra csúsztatásán”. A metafora projekcióként határozódik meg, „mely a leírásnak tükör-, vagy árnyképe”, egy olyan kivetítés, melyből időnként patológikus jelenségek olvashatóak ki. Beney Zsuzsa két verset állít az értelmezés középpontjába: az *Anyá* és a *Szürkület* című költeményeket. E két szöveg alapján alkotott pszichológiai olvasatban írja le József Attila inverz anyaképet: „Az inverzió, melyre a címben utaltunk, nem-

csak a semmit szülő anya abszurd képére, a fiú tébolyának az anyára terhelése, tehát a semminek megfelelő téboly megszületésére, hanem az anya és a fiú szerepének egymásra vetítésére is utal.” József Attila az anyát hiányként éli meg (az édesanya a hiány metaforája lesz), mely hiány azonban önnön hiányának a projekciójaként jelenik meg. Ennek a hiányérzetnek az okaként – megmaradva a pszichológiai olvasaton belül – pontosan az anyának a kezdetektől átélt hiánya határozható meg, ami ténylegesen egy spirális egymásba játszódsást eredményez.

A pszichológiai olvasat jellemzi Fenyő D. György tanulmányát is (*Megkapaszkodás és elszakadás*), ami – akárcsak Beney Zsuzsa írása – szintén egy olyan József Attila-vers elemzésére épül (*Könnyű emlék*), amely nem tartozik a sokat hivatkozott szövegek közé. A vers értelmezésének referenciális pontjaként a tanulmány írója Hermann Imre 1943-ban írt tanulmányát adja meg (*Az ember ősi ösztönei*), mely a megkapaszkodást úgy írja le, mint a gyermeki létezés egyik alapvető ösztönét. A megkapaszkodás lehetetlensége: „konkrét képe az emlékekbe való kapaszkodás ugyancsak sikertelen kísérletének metaforájává, az pedig a világtól való elszakadás metonímiájává” válik. A megkapaszkodás hiánya a könnyűség élményét implikálja, melyet Fenyő D. György végig is vezet a József Attila-életmű kései darabjain (*Hexameterek, Rejtelmek, Flórának*). A *Könnyű emlék* című verset szintén ebben a kontextusban interpretálja. Számomra egy kicsit indokolatlannak tűnt, hogy a vers szövegében a „könnyű emléket” követő „nehéz a szívem” jelzős szerkezetet a tanulmány írója „nyelvi közhelynek” minősítette. A könnyűség a nehézség ellenté-

te, s a szövegben maga a könnyűség implikálja a nehézség érzését. Könnyűség és nehézség így egymást hatja át.

Az első rész utolsó írása egy figyelemre méltó kísérlet: Szőke György *József Attila és Beethoven* című tanulmánya. A szövegben a halál küszöbén álló Beethoven és a kései József Attila utolsó művei lettek a vizsgálat tárgyai közös jegyeik alapján. A tanulmány nem kínál a művek összevetésén kívül más referenciális pontot a két művész között, a szöveg így sokkal inkább nevezhető egy későbbi tanulmány vázlatának.

A kötet második része József Attila életművét a szocializmus és a pszichoanalízis együttes kontextusában értelmezi. Erőss Ferenc tanulmánya (*József Attila kultusza a pszichoanalízisben*) mintegy bevezetése a tanulmánykötet második szakaszának. A szöveg írója feltérképezi a 20. század első felében – elsősorban a Nyugat alkotóinak – a pszichoanalízist először prózapoétikailag is integráló, majd pedig a freudizmust kritikusan szemlélő korszakát. A szerző rámutat József Attila pszichoanalízishez fűződő kapcsolatának a különlegességére, hiszen a költő úgy mélyedte el egy tudományos iskolában, hogy közben páciens is volt. Másrésről a Freud-kultuszt az irodalomban egybeveti a pszichoanalízisben tapasztalható József Attila-kultusszal. A tanulmány másik fontos célkitűzése, hogy megpróbálja meghatározni a költő pozícióját a pszichoanalízis irányzatai belül. Véleménye szerint József Attilára leginkább a pszichoanalízis baloldali irányzata, a SEXPOL hatott, melynek vezető alakja Wilhelm Reich volt. Ezt támasztja alá a költő Reich-fordítása is, melyet 1997-ben Horváth Iván bocsátott közre.

Lengyel András írása, *A pszichoanalízis mint „az ödipusz vallás teológiája”* az 1992 óta hozzáférhető *Rapport-levelek* egyik értekező betétje alapján vizsgálja József Attila viszonyát a pszichoanalízishez. A tanulmány kitér a levelek értelmezési nehézségeire, valamint arra, hogy mennyire tekinthetők a költő öndiagnózisának, illetve a pszichoanalízis kritikájának. A *Rapport-levelek* szövegében található egy definíció, mely megvilágítja ezt a kérdést, József Attila ugyanis a pszichoanalízist úgy írja le, mint a „freudi formájában a neurotikusok ödipusz vallásának a teológiáját”-t. Lengyel e meghatározást a freudizmus freudomarxista kritikájaként értelmezi. Magát az „ödipusz vallás” kérdését azonban a tanulmány írója inkább a pszichoanalízis felől tárgyalja, különös tekintettel arra, hogy miként értelmezi a költő az ödipusz-konstellációt a *Rapport-levelek*ben.

Pszichoanalízis és marxizmus kapcsolatát tárgyalja József Attila értekezéseiben N. Horváth Béla tanulmánya is (*Szocializmus és mélylélektan, Wilhelm Reich és József Attila*). A SEXPOL irányzat vezetőjének és József Attilának a kapcsolatáról N. Horváth Béla a költőnek olyan értekezései alapján beszél, mint az *Egyéniség és valóság*, a *Rapport-levelek*, *A szocializmus bölcselete*. Különösen fontos dokumentumként kezeli érvelésében József Attilának egy kéziratban maradt művét, mely Wilhelm Reich *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis* című munkájának az ismertetése. A József Attila-értekezések alapján végzett széleskörű kutatás valószínűvé teszi, hogy a költő gondolkodásában a pszichoanalízis és a marxizmus ötvözése elsősorban az őt ért Reich hatásnak köszönhető, mely nemcsak az

értekező prózából, hanem a versekből is kimutatható (N. Horváth Béla példaként itt az *Ős patkány terjeszt kört* kezdetű verset idézi). Az elemzés meggyőző, azonban számolni kell vele, hogy két gondolatrendszer egymásba fonódása, párhuzamossága bizonyos szempontból a kor értelmiségi közhelye. A költő kortársa, Vas István, például úgy vall erről az időszakról, mint a különböző „eszmék zürzavaráról”, melyben sokakat egyszerre érintettek a marxizmus és a pszichoanalízis kérdései. Vas István önéletírása (*Nehéz szerelem*) egyébként nemcsak a történeti háttér pontos megrajzolásában nyújthatna segítséget a József Attila-kutatás számára, hanem abban is, hogy miként viszonyult saját kora József Attilához. Érdekes lenne például egy tanulmányban végigkövetni, hogy miként változik meg a József Attilához fűződő viszony Vas István életművében. Vas költészettörténeti megjegyzéseinek szisztematikus feldolgozása talán közelebb vihetne a két háború közötti magyar „későmodern paradigma” kérdésének konszenzusos rendezéséhez is.

Tverdota György *„Szublimálom ösztönöm”* című tanulmányában József Attila szublimáció-fogalmának értelmezését adja a lehetséges referenciák tükrében. A fogalmat két kérdés kontextusában határozza meg: [József Attila] „egyfelől azt mondja ki, hogy a *tartalom* [kiemelés: T. Gy.], amely a versben kifejeződik, az egyén ösztöneiben gyökerezik, illetve hogy a költői szó híradás, amelyet a psziché mélyrétegei juttatnak felszínre.” Tverdota a lehetséges referenciák keresése közben idézi a *szublimáció* szó előfordulásait József Attila esszéiben, valamint részletesen vizsgálja a szó jelentéstörténetét (alkimisták, Freud, Baudelaire). Tverdota

írásában a szublimáció József Attila poétikájának egyik meghatározó módszerévé lép elő, melyet a tanulmány írója kitűnően illusztrál a költő szövegeivel.

Valachi Anna szövege (*A névvarázstól a pszichoanalízisig: József Attila, Sigmund Freud és Róheim Géza*) József Attila kapcsolatát tárgyalja a pszichoanalízis iránt elkötelezett néprajztudóssal, Róheim Gézával, aki az analízis módszereit a néprajzkutatásban is alkalmazta, különös tekintettel a népi eredetű átok- és varázsmondásokra. A biográfiai kapcsolatok mellett a tanulmány írója feltárja József Attilának – egészen a gyerekkorig visszavezethető – kötődését a misztikához. Valachi Anna tanulmánya leginkább irodalomtörténeti munka, mely alig utal versszövegekre, de az elemzés eredményei megteremthetik a további kutatás lehetőségét az itt feltárt szempontok alapján.

A tanulmánykötet második része Kassai György tanulmányával zárul (*Ősiség és folytonosság József Attilánál*), mely a megszakítottság és folytonosság jelenségének lehetséges pszichoanalitikus gyökereit kívánja feltárni és példákkal igazolni József Attila költészetében. Kassai tanulmánya szintén azok közé a szövegek közé

tartozik, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül József Attila értekezéseéhez.

A tanulmánykötet függelékékként közölt, már említett kritikai áttekintésében Tverdota György (*A József Attila-kutatás dilemmái*) meglehetősen éles hangon bírálja a *Tanulmányok József Attiláról* című, 2001-ben megjelent, Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán és Menyhért Anna által szerkesztett tanulmánykötetet. A kritika középpontjában Kulcsár Szabó Ernő „*Szétterült ütem hálójában*” című bevezető tanulmánya áll, melynek szerzője szintén kritikus élel bírálta a József Attila-kutatás hibáit és hiányosságait. Jelen írás nem kíván sem a kritika kritikája, sem pedig a kritika kritikájának a kritikája lenni, csupán egyetlen jellegzetességre kívánja felhívni a figyelmet. Tverdota György többször említi, hogy a kutatást csak a különböző kutatási csoportok és iskolák közötti dialógus viheti előre. Véleményem szerint ez a dialógus csak akkor jöhet létre, ha a különböző irányzatok képviselői nemcsak bírálataikban, hanem tanulmányaikban is idézik a másik tábor eredményeit, és felhasználják azokat a referenciákat, melyeken az ő kutatásaik alapulnak.

Kráncz Gábor